

A khioszi De Camillis János, munkácsi püspök tanulmányai és lelkipásztori tevékenysége*

Antonis FYRIGOS

1. Khiosz szigetén (1641–1653)

1.1. A keresztelési igazolás szerint, ami 1653-ban De Camillis római tanulmányai miatt került kiállításra,¹ Simone Galatoulas, a keresztelést végző görög pap

* A leggyakrabban használt művek rövidítései:

BORGIA, *I monaci basiliani* = NILO BORGIA, *I monaci basiliani d'Italia in Albania. Appunti di Storia missionaria, secoli XVI–XVIII*, Roma 1935.

FYRIGOS, *Il Collegio greco di Roma* = A. FYRIGOS (a cura di), *Il Collegio greco di Roma. Ricerche sugli alunni, la Direzione, l'attività* (Analecta Collegii Graecorum 1), Roma 1983.

KARALEVSKIJ = CIRILLO KARALEVSKIJ, 'La Missione greco-cattolica della Cimarra nell'Epiro nei secoli XVI–XVIII', in *Bessarione* serie III, anno XV, Fasc. V–VI (1910–1911), 440–483.

LEGRAND, I–V = É. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, t. I–II (Paris 1894), t. III (Paris 1895), t. IV (Paris 1896), t. V (Paris 1903).

NILLES, *Symbolae* = NIKOLAUS NILLES, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani*, Innsbruck 1885, t. II.

Ordini = Ordini et consuetudini varie del Collegio Greco di Roma con l'Indice de' Capitoli nel'fine. In Roma MDCXXXVI. Ordini causati dalle Constitutioni di Nostro Signore Urbano Papa VIII (ACGr. 2, ff. 88–148, 151–154v) (lásd: 32. jegyzet és Források, 7. sz. irat).

PAPADOPOULOS, I–II = Θ. I. Παπαδοπούλου, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1566 ε. - 1800). Τόμος πρώτος. Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις*, Αθήναι 1984 (Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 48), *Τόμος δεύτερος. (Παράρτημα) Προσθήκαι – Συμπληρώσεις – Διορθώσεις*, Αθήναι 1986 (Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 48).

STANILA, *Relazione* = Relazione sopra i primordi e lo stato presente della missione di Cimarra, presentata alla S. C. di Propaganda da Monsignor Arcadio Stanila, Vescovo di Musacchia e Vicario apostolico di detta Missione nel 1685, kiadva: KARALEVSKIJ, 441–470.

TSIRPANLIS = Z. N. Τσιρπανλή, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητὲς του (1576–1700). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς μορφωτικῆς πολιτικῆς τοῦ Βατικανοῦ, Θεσσαλονίκη 1980* (Ἀνάλεκτα Βλατάδων 32).

¹ De Camillis eddig legteljesebb életrajzát Tsirpanlis írta meg: TSIRPANLIS, 599–603. (518. sz.). Tsirpanlis művéről írt ismertetésem: *Bollett. della Badia gr. di Grottaferr.* 36 (1982), 73–78. A Görög Kollégium Levéltárának bizonyos dokumentumait Tsirpanlis vitatható módon értelmezi és használja: Vö. A. FYRIGOS, 'Aggiunte e precisazioni per la datazione del cod. ACGr. 1 (alias »La Cronica«)', in *Bollett. della Badia gr. di Grottaferr.* 37 (1983), 75–86. De Camillis munkácsi működéséhez: O. GHITTA, *Nașterea unei Biserici. Biserica greco-catolică din Sătmăr în primul ei secol de existență (1667–1761)*, Cluj-Napoca 2001, 117–149 (további szakirodalommal). Nem találtam meg Ernest Bouydos OMI

bizonyítja, hogy „*Joannes, Stamatis De Camillis és Pluma Mainerio fia, a keresztység szent-ségében Khiosz szigetén a Paleocastro helység közelében fekvő Hodigitriának nevezett Istenszüelő monostorában 1641. december 7-én, szombati napon részesült*”². Születésének dátumát tehát az 1641. év végére tehetjük.³

1.2. Szülei nevén kívül a hozzánk eljutott dokumentumok értékes információkat szolgáltatnak néhány családtagját illetően. Joannes De Camillisnek volt egy fiú- és egy lánytestvére. Az elsőnek, akinek nevét nem ismerjük, két fia volt. Az egyik közülük, Antonio, Milosz szigetének latin püspöke lett.⁴ A másik, Michele, 1725-ben (hivatkozva arra, hogy ő Joannes De Camillis unokaöccse) különleges felmentést kért XIII. Benedek pápától (1724–1730) arra, hogy az *egyik fia*, a latin rítusú Nicola, Allacci-ösztöndíjasként beléphessen a Szent Atanáz Kollégiumba, mivel „görög” pályázók abban az évben nem jelentkeztek.⁵

De Camillis lánytestvérének, Smaragdinak két fia volt. Az egyik, Emanuele Rogas, 1672-ben született, tizennégy évesen felvételt nyert a Görög Kollégiumba mint az Allacci-alapítvány „görög” ösztöndíjasa. Betegsége miatt (tüdővész) azonban el kellett hagynia az intézményt. Nagybátyjához, Joannes De Camillishez ment Munkácsra, és ott fejezte be életét. A másik, Michele Rogas, 1681-ben született, és szintén Allacci-ösztöndíjasként 1694-től hét évig a Kollégium növendéke volt.⁶

tanulmányát, melyről Bignami tesz említést: J. BIGNAMI ODIER, *La Bibliothèque Vaticane de Sixte IV à Pie XI. Recherches sur l'histoire des collections de manuscrits avec la collaboration de J. Ruysschaert*, Città del Vaticano 1973 (Studi e testi 272), 155. 96. jegyzet.

² Vö. É. LEGRAND, 'Lettre inédite du R. P. Jean De Camillis de Chio sur la mission de La Chimère', in *Ren. de l'Orient chr.* 4 (1899), 61–63. (= É. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique ou description resonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, t. V, Paris 1903, 348–349).

³ Figyelembe véve a görög egyház gyakorlatát, mely szerint a gyermekeket jónéhány hónappal a születésük után keresztelik meg, Legrand vélelmezi, hogy De Camillis 1641 közepe táján születhetett: LEGRAND, 'Lettre inédite' (*art. cit.* 2. jegyzet), 61., 1. jegyzet. Minthogy De Camillis latin szertartású családban született (vö. 1. 3. 1. bekezdés), logikusabbnak tűnik születését 1641 október/novemberére tenni.

⁴ Ioannes Antonius de Camillis († 1698. november 14.): vö. R. RITZLER – P. SEFRIN, *Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi etc.*, vol. V, Patavii 1952, 267. (Milen.).

⁵ ACGr 6, f. 282. (vö. É. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique V*, 350. 3. jegyzet). A növendék Leone Allacciról (1600–1610) lásd: TSIRPANLIS, 377–383. (209. sz.). Az „alumnusok” és a „konviktorok” közti különbségről a Görög Kollégiumban vö. A. FYRIGOS, 'Catalogo cronologico degli alunni e convittori del Pont. Collegio greco di Roma (1576–1640)', in *Bollett. della Badia gr. di Grottaferr.* 33 (1979), 23–26. Az Allacci-ösztöndíjasokról és kollégiumbeli történetükről (1669–1797, 1829–1840) vö. A. Φυρίγος, Οί ύπότροφοί του κληροδοτήματος Λέοντος Αλλατίου, in *Χιακά Χρονικά*, 19 (1988), 37–74. (47. oldalon található Nicola De Camillis életrajza, aki 1725. augusztus 22. és 1728. április 1. között volt a Kollégium növendéke. Ugyanitt találhatóak a vele kapcsolatos kollégiumi iratok jelzetei is); Az Allacci-ösztöndíjasokhoz továbbá: Θ. Ι. Παπαδοπούλου, Ο Λέων Αλλάτιος και η Χίος, in *Χιακά Χρονικά*, 20 (1989), 42–89., melynek 79. oldalán (22. szám alatt) szintén megtalálható Nicola De Camillis életrajza.

⁶ Emanuele és Michele Rogasról lásd: TSIRPANLIS, 680–681. (636. sz.) és 693–694. (663. sz.); Φυρίγος, Οί ύπότροφοί του κληροδοτήματος Λέοντος Αλλατίου, (*art. cit.* 5. jegyzet), 42. (8. és 10. sz.) és Παπαδοπούλου, Ο Λέων Αλλάτιος και η Χίος, (*art. cit.* 5. jegyzet), 82–83. (28. és 29. sz.). A korábban általunk is elfogadott elképzelés, mely szerint Emanuele Smaragdi első – Matteo Rogasszal – kötött házasságából született, míg Michele apja, Stamatis Rogas, Smaragdi második férje lett volna,

1674 és 1677 között De Camillis egyik unokaöccse, a latin rítusú Michele Giorgio Mainerio, konviktor volt a Görög Kollégiumban.⁷ 1695 körül De Camillisnek két unokaöccse is Rómában tartózkodik. Az egyik Niccolò De Camillis, mivel nyilvánvalóan latin szertartású volt, a Propaganda Fide Kollégiumában (Collegio Urbaniano) tanult. 1703-ban ő lett Szürosz latin püspöke, három évvel később pedig Szmirna apostoli vikáriusának nevezték ki.⁸ Tudunk még De Camillis egyik nagybátyjáról, Bernardo Maineriőről (valószínűleg anyjának a testvére), aki De Camillis Görög Kollégiumban töltött első éveitől kezdve 1671-ben bekövetkezett haláláig kereskedőként tevékenykedett Rómában.⁹

1.3. A fentiekből következik, hogy a két Rogastól eltekintve, akik „görögök” voltak (valószínűleg azért, mert az apjuk hitét követték), a De Camillis és Mainerio családok tagjai, kiktől a későbbi munkácsi püspök is származott, latin szertartásúak voltak. Éppen ezért vet fel kérdéseket az a dokumentum, amit az ifjú De Camillis 1653-ban a Görög Kollégiumba való jelentkezése alkalmával mutatott fel. Ebben ugyanis azt állítja, hogy görög szertartású. A bizonytalanságot fokozzák más, személyével kapcsolatos iratok is. Ezek közé tartozik például Andrea Szofianosz, Khiosz latin püspökének levele, amit De Camillis keresztelési bizonyítványához mellékel. A püspök levele egyáltalán nem erősíti meg azt az állítást, hogy De Camillis görög szertartású lett volna. Mindössze arra szorítkozik, hogy elismerően szól a bizonyítványt kiállító „görög papról”, Galatoulasról, akire egyúttal áthárít minden felelősséget a bizonyítványban foglaltakkal kapcsolatosan.¹⁰ Az eredeti rí-

ma már nem tűnik meggyőzőnek: talán közelebb áll a valósághoz az, hogy a dokumentumokban egyszerűen összekeverték Smaragdi (egyetlen) férjének nevét (Matteo) az asszony (és Giovanni) apjának nevével (Stamatis).

⁷ Vö. A. G. WELYKYJ, *Litterae Episcoporum historiam Ucrainae illustrantes*, vol. 4. (1691–1710), Romae 1972 (Analecta OSBM, series II, sectio III), 234. (179. sz., Munkács, 10. Febr. 1702); erről a konviktorról lásd: TSIRPANLIS, 660–661. (597. sz.); Φυρίγος, Οἱ ὑπότροφοὶ τοῦ κληροδοτήματος Λέοντος Αλλατίου, (art. cit. 5. jegyzet), 41. 4. sz.; Παπαδοπούλου, Ὁ Λέων Αλλατίος καὶ ἡ Χίος, (art. cit. 5. jegyzet), 79. 22. sz.: tanítatásának költségeit nagybátyja, a Rómában élő Giovanni De Camillis fedezte.

⁸ Vö. WELYKYJ, *Litterae episcoporum*, vol. 4 (op. cit. 7. jegyzet), 169–170 (131. sz.) [= A. G. WELYKYJ, *Acta S. C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantia*, vol. 2, (1667–1710), Romae 1954 („Analecta OSBM”, series II, sectio III), 131. (694.sz)]; Uő., *Litterae S. C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantes*, vol. 2 (1670–1710), Romae 1955 (Analecta OSBM, series II, sectio III), 209. (815. sz.); TSIRPANLIS, 602. Vö. még alább 133. jegyzet. Niccolò De Camillis 1665 körül született Khiosz szigetén. A Collegio Urbaniano De Propaganda Fide növendékéként szerzett teológiai és filozófiai doktorátust. 38 éves lehetett, amikor Szürosz püspökévé szentelték. Három évvel később Szmürna apostoli vikáriusa (1706). RITZLER–SEFRIN, *Hierarchia Catholica* (op. cit. 4. jegyzet), 360. (Smyrn.) és 367. (Syren.).

⁹ A nagybácsi jelenléte Rómában 1667-től kezdve bizonyított: De Camillis 1668. április 10-én Specchiában írott levelében utal arra, hogy elutazása előtt nagybátyja azt kérte tőle, hogy gyakran írjon neki levelet (vö. LEGRAND, V, 352.); ugyanakkor nagyon valószínűnek tűnik, hogy Bernardo Mainerio már jóval 1667 előtt is Rómában élt. De Camillis említést tesz nagybátyjáról: ACGr 1, f. 282–285v (= Források, 4. sz. irat). Bernardo Mainerio halálának dátumához: vö. BORGIA, *I monaci basiliani*, 157.

¹⁰ ACGr 7, f. 152. (vö. LEGRAND, V, 349.). Szofianoszhoz, Khiosz 1642. március 10-én kinevezett latin püspökéhez vö. P. GAUCHAT, *Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi etc.*, vol. IV, Monasterii

tus kérdését De Camillis ügyesen megkerüli abban az önéletrajzban is, amit 1689-ben a munkácsi „görög” püspöki székre való kinevezése alkalmából állított össze: ebben úgy fogalmaz, hogy *görög szülőktől* született.¹¹

De Camillis esetének megértéséhez és a Kollégium történetében való elhelyezéséhez fel kell elevenítenünk azt, hogy az intézmény milyen „görögök” számára került megalapításra és hogy a „görög” fogalmat egyes növendékei időnként hogyan értelmezték.¹²

Az intézmény megálmodóinak elképzeléseit Giovanni Domenico Traiani jelentéséből és XIII. Gergely pápa alapító bullájából (1577) ismerhetjük meg. A Kollégium olyan ifjaknak kívánt tanulási lehetőséget biztosítani, akik *„különböző görög népekből és országokból származnak (...), katolikus (kiemelés tőlem) és jó erkölcsű szülők gyermekei, maguk is erkölcsösek, tehetségesek és szép reményekre jogosítanak.”* Ezt az elképzelést minden később kiadott, a Kollégiumra vonatkozó hivatalos dokumentum megerősíti: VIII. Orbán 1624-ben kiadott *Universalis Ecclesiae regimini* kezdetű bullájától (ez kifejezetten előírja azt, hogy a Kollégiumba nem vehetők fel olyanok, akik korábban megtagadták a katolikus hitet, a zsidó hitről vagy az iszlámból áttért neofiták)¹³ egészen a VIII. Piusz által aláírt szabályzatig (1829. augusztus 24.).

Tények támasztják alá azt, hogy a Kollégium növendéke az lehetett, aki *görög szertartású*, de Rómával egyesült. II. (Tranosz) Jeremiás (1536–1595), konstantinápolyi pátriárka három unokaöccse csak akkor nyer felvételt az intézménybe, miután az egyházfő 1580 és 1584 között kimutatta érdeklődését az unió iránt. Ekkor annak lehetősége is komolyan felvetődött, hogy a pátriárka Rómába látogat és bíborosi kinevezést kap! A rutén „görögök” csak az 1596-ban megkötött breszti uniót követően nyertek felvételt a Kollégiumba. Ugyanezt lehet elmondani a horvát „görögökről” (uszkok), akik a márcsai unió (1611) után érkeztek az intézménybe. Az első melkita „görög” szerzetesek azután kezdik meg tanulmányaikat a Kollégiumban, hogy Cirill István (Tanasz), antióchiai pátriárka 1747-ben elfogadta az egységet a római Apostoli Székkel. Az erdélyi románok uniója után az intézmény megnyitja kapuit a görög szertartású román papnövendékek előtt is. Az erdélyi román görög katolikus hierarchia felállítása után az intézményben román ifjak is lehetőséget kapnak a tanulásra. 1859-től kezdődően – miután néhány bolgár egyházmegye elfogadta az egységet a Szentszékkal – bolgár görög katolikus papnövendékek is felvételt nyernek.

1935, 149. (Chien.). Khiosz görög hierarchiájához vö. G. FEDALTO, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis. Series episcoporum Ecclesiarum christianarum Orientalium. I. Patriarchatus Constantinopolitanus*, Padova 1988, 208–210. (Chios).

¹¹ NILLES, *Symbolae*, 855. (= BORGIA, *I monaci basiliani*, 163.); LEGRAND, V, 361.

¹² A kérdéshez: Φυρίγος, Οί ύπότροφοί του κληροδοτήματος Λέοντος Αλλαπίου, (*art. cit.* 5. jegyzet), 56–72. és A. FYRIGOS, ‘Accezioni del termine »greco« nei secoli XVI–XVIII’, in *Bollett. della Badia gr. di Grottaferr.* 44 (1990), 201–215. Ezekben a tanulmányokban további szakirodalmat és levéltári jelzeteket is közlök.

¹³ ACGr. 2, f. 157. Ordini, Consuetudini „generalí”, cap. 1. Dell’Ingresso degl’Alunni in Colleggio, ahol rögzítésre kerül, hogy az intézménybe csak az nyerhet felvételt, *„aki sohasem tagadta meg katolikus hitét és nem neofita”*.

Annak ellenére, hogy a Kollégiumba a kezdetektől fogva csak olyan papnövendékek nyerhettek volna felvételt, akik görög szertartású Rómával egyesült keresztények voltak, hamar megjelentek olyan „görög” (nemzetiségű) növendékek is, akik latin szertartásúak lévén *csellel és az előjárók megtévesztésével* kerültek be az intézménybe. Ez arra készítette a Kollégium vezetőit, hogy megfelelő intézkedéseket foganatosítsanak.¹⁴ Az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy hasonló ügyeskedéssel kerültek be a Kollégiumba olyan görög nemzetiségű és szertartású ifjak is, akik a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alá tartoztak (tehát a mai szóhasználatnál élve „ortodoxok” voltak), s mint olyanok nem nyerhettek volna felvételt. Az Allacci-öszöndíjasok (18. század) jelenléte az intézményben heves vitákat váltott ki. Ezek az ifjak ugyan mindannyian görög nemzetiségűek voltak, de voltak közöttük latin szertartásúak és Rómával nem egyesültek is. A vita arról folyt, hogy mit kell érteni a „görög” fogalom alatt és kik lehetnek a szintén görögnek nevezett Kollégium növendékei. Az intézmény vezetői lefolytattak egy vizsgálatot, mely annak megállapítására irányult, hogy az Allacci-öszöndíj milyen „görögöknek” adott lehetőséget a tanulásra. A vizsgálat egyrészt megállapította, hogy az alapítók szándéka szerint a Kollégium Rómával egyesült „görög” katolikus papnövendékek képzését szolgálja (akik közé természetesen a feltételezések szerint Görögországban élők is sorolták). Másrészt viszont a vizsgálat tényként állapította meg azt is, hogy sok görög nemzetiségű, de latin szertartású vagy éppen Rómával nem egyesült ifjú használta ki a „görög” jelző kétértelműségét azért, hogy bekerülhessen az intézménybe.

Figyelembe véve tehát, hogy a De Camillis és a Mainerio családok latin szertartásúak voltak (ahogyan a családokból származó püspökök és növendékek is), valamint, hogy az ifjú De Camillis által bemutatott iratok kétértelmű kifejezéseket tartalmaznak és ismerte azt, hogy a felvételi feltételek ily módon történő kijátszása egyáltalán nem számított ritkaságnak, kötelességünk megállapítani: a „latin” De Camillis nem riadt vissza a hamis adatok közlésétől sem annak érdekében, hogy bekerüljön a Kollégiumba. Ismereteim szerint De Camillis az első latin szertartású, akiről kiderült, hogy ügyeskedéssel vétette fel magát az intézménybe. Ez a felfedezés arra kötelez, hogy alapos vizsgálat után beazonosítsuk az összes olyan „görög” növendéket (tehát a latin szertartásúakat és az ortodoxokat), akik korábban hasonló módon jutottak be a Kollégiumba. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy De Camillis teljes mértékben vállalta döntésének következményeit: a görög szertartást sajátjának vallva élt élete utolsó napjait.

1.4. A török megszállás alatt álló Görögországban a 16–17. században kulturális fellendülés vette kezdetét. Ez különösen is igaz Khioszra. A fellendülés elsősorban az itt működő jezsuiták érdeme volt, akik 1594-től (ekkor érkezett a szigetre a görög származású jezsuita, Vincenzo Castagnola) egészen a rend felosz-

¹⁴ ACGr. 2, f. 199. Ordini, Consuetudini „generalis”, cap. 3. Del giuramento che hanno à fare (ti. a növendékek): „Ha egy latin szertartású növendék az előjárókat becsapva nyer felvételt a Kollégiumba és leteszi az esküt, távozása után a görög rítus szerint köteles a lelkek üdvére szolgálatot teljesíteni. Ugyanez vonatkozik azon latin szertartású növendékekre is, akik az Apostoli Szék külön engedélyével kerültek felvételre.”

latásáig (1773) intenzív lelkipásztori és kulturális tevékenységet folytattak. A görög jezsuita, Domenico Maurizio egyik 1648-ban összeállított jelentéséből (ekkor töltötte a szigeten gyermekkorát De Camillis is) tudjuk, hogy a jezsuiták Khioszon iskolákat működtettek, melyekben katekézist (fiúknak és lányoknak egyaránt) és elemi ismereteket (írás-olvasás) oktattak.

A rendnek volt továbbá egy grammatika-iskolája és egy negyedik is, melyben humaniorákat oktattak. Ugyanebben a dokumentumban azt is olvassuk, hogy amennyiben sikerülne megszólítani megfelelő számban papokat, akkor számukra speciális erkölcszociológiai órákat (gyónatásban előforduló esetek elemzését) is szerveznének. Meg kell jegyeznünk, hogy az itt alkalmazott oktatási szerkezet nagyon hasonlít ahhoz, amit a jezsuiták – ahogyan látni fogjuk – a római kollégiumaikban is követtek.

A kulturális fellendülés újabb bizonyítékai a jelentésben is megemlített színházi bemutatók voltak. A görög ortodoxok által alapított iskolák célja a jezsuiták prozelitizmustól sem mentes tevékenységének ellensúlyozása volt (mint pl. a khioszi Emmanuele Glyzounios iskolája). Ezek újabb impulzusokat adtak a kulturális fellendülésnek.¹⁵

Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Khioszon eltöltött tizenkét év alatt a gyermek De Camillisnek módjában állt legalább az alapfokú iskolai tudásanyag elsajátítása.

2. Rómában, a Görög Kollégium növendékeként (1653/54–1667. október 7.)

2.1. A Kollégium hivatalos anyakönyvéből tudjuk, hogy De Camillis 1656. március 26-án, tizennégy évesen lépte át az intézmény küszöbét.¹⁶ Az anyakönyvben olvasható belépési dátum és a görög pap, Simone Galatoulas által 1653 februárjában megfogalmazott felvételi kérelem között három év telt el. Ugyanakkor az említett önéletrajzában maga De Camillis is úgy fogalmaz, hogy „tizenkét éves korától

¹⁵ A görög kultúra állapotáról Konstantinápoly eleste (1453) után, s különösen is a khioszi helyzetről lásd: A. CARAYON, *Relations inédites des missions de la Compagnie de Jésus à Constantinople et dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris 1864, 21., 1. jegyzet, és 109–111; É. LEGRAND, *Relation de l'établissement des PP. de la Compagnie de Jésus en Levant*, Paris 1869, 9–12.; G. HOFMANN, 'Apostolato dei Gesuiti nell'Oriente Greco', in *Orient. Christ. Per.* 1 (1935), 144., 155.; K. Άμαντος, Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, 1566–1822. Σχολεῖα καὶ λόγοι, Πειραιεὺς 1946, 8–12. Vincenzo Castagnola tevékenységéhez lásd: Θ. Ι. Παπαδοπούλου, Ὁ Βικέντιος Καστανιόλας καὶ ἡ διερευνητικὴ ἀποστολὴ (1592) τῆς πρώτης ἐγκαταστάσεως Ἰησοῦιτῶν στὴ Χίο, in *Χιακὰ Χρονικά*, 9 (1977) 18–40. A jezsuita Domenico Maurizio 1648-ban írt jelentését Hofmann adta ki: G. HOFMANN, *Vescovadi cattolici della Grecia. I. Chios. Documenti con introduzione, 13 illustrazioni e con indici di luoghi e delle persone*, Roma 1934, (*Orientalia Christiana XXXIV*), 54–56.; Továbbá: Θ. Ι. Παπαδοπούλου, Δραστηριότητες Ἰησοῦιτῶν στὴ Χίο τὸν 17 αἰῶνα, Πρακτικὰ τριημέρου Αἰγιαίου, 21–23 Δεκεμβρίου 1989, Παρνασσός 32 (1990), 309–328. Az „iskola” szó jelentéséhez (= „osztály”, tehát nem önálló épület) vö. TSIRPANLIS, 69., 70. jegyzet (további szakirodalommal).

¹⁶ ACGr. 14, ff. 24v–25.

kezdvé tanult a római Görög Kollégiumban”.¹⁷ Ennek alapján a belépés időpontját három évvel korábbra, 1653-ra kell helyoznunk. Legrand joggal feltételezi, hogy az 1656 márciusában történt hivatalos belépés előtt De Camillis az intézmény bentlakó növendéke, konviktora volt.¹⁸ Ebben az esetben 1653/54-ben De Camillis már a Kollégiumban tartózkodott, aminek költségeit nagy valószínűséggel nagybátyja, Bernardo Mainerio állta.

2.2. Hat hónappal a hivatalos belépés után az intézmény vezetői alkalmasnak ítélték arra, hogy De Camillis a Kollégium növendéke legyen. A próbaidő alatt kelőképpen megismerhette az intézmény szabályzatát, s szabadon dönthetett, hogy azt elfogadja vagy sem.¹⁹ Miután az elfogadás mellett döntött, 1657. január 6-án saját kezűleg megírta és aláírta azt az eskü-formulát, amit Tszirpánlisz „olasz” vagy „hosszabb” eskünek hív és amit 1625-ben VIII. Orbán pápa írt elő. Az esküvel a növendék kötelezte magát arra, hogy *„az Anyaszentegyház által jóváhagyott rítust élete végéig szolgálja; a Kollégiumot csak az illetékesek utasítására hagyja el; tanulmányai befejezése után Görögországba megy, hacsak előjárói máshová nem küldik; ott a lehetőségeihez mérten a katolikus hit terjesztésén fáradozik, amit ebben a Kollégiumban megismert; nem tér át soha a latin rítusra; az intézmény szabályzatát az előjárók értelmezése szerint tartja be; ami a rubrikációt, az együttélést és az étkezéseket illeti: nem távolodik el a közösségi élet normáitól és nem lázad az intézmény szabályzata ellen; elfogadja, hogy esküjét egy erre a célra felfektetett könyvbe saját kezűleg írja be és írja alá”*.²⁰

Az eskütétel a következőképpen zajlott: *„Hat hónappal a Kollégiumba való belépése után a növendék esküt tesz, ahogyan azt a szabályzat előírja. Az eskütétel így kezdődik. A kápolnában kihelyeznek egy asztalt és egy széket az oltár lábazatához, ahol a Rektor atya helyet foglal. Mellé tesznek egy másik asztalt, amelyen elhelyezik a Liturgikont és az eskükönyvet a növendék esküjével és aláírásával. Körbe padokat tesznek ki, amelyeken a jelenlévők foglalnak helyet. Miután minden elkészült, megszólal a refektórium csengője, s a növendékek szobáról szobára járva elindulnak, hogy közösen a kápolnába menjenek, ahol helyet foglalnak. Az, aki az esküt leteszi, letérdel az asztal és a Rektor atya előtt, hangosan és érthetően elmond-*

¹⁷ NILLES, *Symbolae*, 885. (= BORGIA, *I monaci basiliani*, 163; LEGRAND, V, 361).

¹⁸ LEGRAND, V, 348., 3. jegyzet. A felvételi eljárással kapcsolatban olvashatunk némi felvilágosítást: ACGr. 2, f. 157v. Ordini, Consuetudini „generalis”. Cap. 1. Dell’Ingresso degl’Alunni in Colleggio: *„Aki felvételt kíván nyerni a Kollégiumba, először is küldjön egy kérelmet a Protektor Bíboros Úrnak a Kollégium Rektorának címezve. Mellékeljen egy nyilatkozatot arról, hogy eleget tesz a fent említett feltételeknek, majd pedig várjon a sikeres felvételi igazoló válaszra és az utazási engedélyre. Ezt hozza magával, mert ezzel nyer azonnal bebocsátást a Kollégiumba.”*

¹⁹ Vö. ACGr. 2, f. 157v. Ordini, Consuetudini „generalis”. Cap. 1. Delle conditioni, che devono haver quelli, che vorranno essere ammessi al Coll. Greco: *„És ha a felvételt nyert alumnus alkalmatlannak bizonyul a ráváró feladatokra, elbocsátatik. Hasonlóképpen elbocsátatnak azok is, akik hat hónapot kapnak annak eldöntésére, hogy maradni akarnak-e a Kollégiumban, amennyiben időközben alkalmatlannak bizonyulnak”*.

²⁰ ACGr. 2, f. 158v. Ordini, Consuetudini „generalis”. Cap. 3. Del giuramento che hanno a fare (ti. a növendékek). További részletek a kollégiumbeli eskütételről és történetükről: TSIRPANLIS, 102–114. De Camillis esküjének szövege: ACGr. 53, f. 269v. (vö. Források, 1. sz. irat). Itt azonban nem találjuk az alumnusok utolsó vállalását, vagyis: *„nem tesz semmit a Kollégium Szabályzata ellen”*.

*ja az eskü szövegét, miközben kezét az Evangéliumos könyvön tartja. Amennyiben filozófiát vagy teológiát tanul, először leteszi a hitvallást.*²¹

Az eskütétel tehát két részből állt: a növendék először leírta és aláírta az eskü szövegét,²² majd pedig ünnepélyesen, *hangosan és érthetően* felolvasta azt. A De Camillis esküszövegében található helyesírási hibákból arra következtethetünk, hogy a szokásoknak megfelelően ő is nyilvánvalóan saját kezűleg, diktálás alapján írta le az eskü szövegét. Ez az eskü-szöveg az első fennmaradt írásos emlék De Camillistól. Megismerhetjük belőle szabályos és összeszedett írásképét és megállapíthatjuk, hogy ekkor még volt mit javítania olasz-tudásán.²³ De Camillis esküjénél két krétai növendék tanúskodott: D. Vittorio Corifeo, a későbbi velencei ikonfestő-mester²⁴ és D. Andrea Stanila,²⁵ aki később – ahogyan látni fogjuk – De Camillis társa lett a cimarrai misszióban. Ők ketten természetesen akkor tanúskodtak, amikor De Camillisnek lediktálták az eskü szövegét. Az ünnepélyes felolvasásnál az egész kollégiumi közösség tanúskodott.

A következő esztendőben (1658. június 8-án) De Camillis saját kezűleg leírta (ismét diktálás alapján) és aláírta a második esküt is,²⁶ amit „latinak” vagy „rövidebbnek” is neveztek és amit VIII. Orbán pápa írt elő 1624-ben (tehát az „olasz” esküt megelőzően). Ennek két formulája volt: egy a görögök számára, egy másik pedig az italo-grékusok és italo-albánok számára.²⁷ Az első, amit De Camillis is letett, lényegében nem különbözik az előbbi eskü szövegétől, s nem is igazán világos, miért volt rá szükség. Talán megerősítő szerepe volt? Mindenesetre De Camillis második eskütételén két fontos személyiség tanúskodott: a későbbi Rómában székelő görög rítusú szentelő püspök, D. Onofrio Costantini,²⁸ akiről később még szólunk, valamint a dalmát konviktor, Giovanni Pastrizi.²⁹

2. 3. De Camillis római tanulmányaival kapcsolatban a Kollégium anyakönyve szüksézávan nyilatkozik: jelzi tanulmányainak kezdetét és végét, valamint azt, hogy három évig grammatikát tanult, majd pedig doktorátust szerzett filozófiából és teológiából (*Philosophiae et theologiae Laurea honoratus*).³⁰ Ennek ellenére nem lehet-

²¹ ACGr. 2, f. 166v–167. Ordini, Consuetudini „particolari”. Cap. 1. Dell’Ingresso nel Collegio.

²² Vö. *Bullarum, Diplomatum et Privilegiorum Sanctorum Romanorum Pontificum*, Taurinensis editio, vol. 13, Augustae Taurinorum 1868, 247.: „*Quam promissionem, simul cum iuramento, in libro, quam ad hanc rem servari volumus, chirographo suo coram testibus consignabunt*”.

²³ Pl. kétszer is találkozunk ezzel az elírással: „*le minentissimo*” a „*l’eminentissimo*” helyett.

²⁴ Az egykori növendékről, Vittorio Corifeóról (vagy Clapatzaras) (1646–1658), akit időközben pappá szenteltek lásd: TSIRPANLIS, 570–572. (477. sz.).

²⁵ A növendék Andrea Staniláról (kb. 1655–1660) lásd: TSIRPANLIS, 593–596. (512. sz.).

²⁶ ACGr 53, f. 272v (= Források, 2. sz. irat).

²⁷ Ehhez a kérdéshez lásd: a *Distinzione degl’Italo-Greci, e degl’Italo-Albanesi* című iratot: ACGr. 8, ff. 41–53. (a dokumentumon 1742-es dátum szerepel, de valószínűleg már De Camillis korában is érvényben volt), kiadva: C. KARALEVSKIJ, ‘Documenti inediti per servire alla Storia delle Chiese italo-greche’, in *Bessarione*, serie III, vol. VII, anno 14 (luglio–dicembre 1909 – gennaio–settembre 1910), 387–397.; vö. TSIRPANLIS, 174–183.

²⁸ A növendék Onofrio Costantiniről (1656–1660) lásd: TSIRPANLIS, 597–599. (517. sz.).

²⁹ A konviktor Giovanni (Ivan) Pastriziről (Pastricius, Paštrić) (1654–1659) lásd: TSIRPANLIS, 589–591. (507. sz.).

³⁰ ACGr. 14, f. 24v–25.

tetlen rekonstruálni De Camillis tanulmányainak menetét (*iter studiorum*), mivel a Collegium Romanumban (ma Pápai Gergely Egyetem) 1599 óta érvényben lévő *Ratio studiorum*³¹ és a VIII. Orbán (1623–1644) által 1624-ben a Görög Kollégium növendékei számára megfogalmazott előírások a rendelkezésünkre állnak.³²

2. 3. 1. A Kollégiumba való érkezésük első napjától kezdve³³ egészen a filozófiai tanulmányok befejezéséig a növendékeknek meg kellett tanulniuk kívülről a *Dottrina christiana*-t és minden vasárnap részt kellett venniük annak magyarázatán.³⁴ Az alapok elsajátítása után következett Jeruzsálemi Szent Cirill katekizmusán és a Trentói Zsinat által előírt Római Katekizmusnak a tanulmányozása.

Ezzel párhuzamosan „a kisebb” növendékek alapfokú latin nyelvtanfolyamon is részt vettek annak érdekében, hogy követni tudják a Gregoriánán latin nyelven folyó előadásokat. Nyilvánvaló okokból De Camillisnek is részt kellett vennie a latin-órákon és a katekizmus-magyarázatokon.

2. 3. 2. Az alapozás után következtek a magasabb tanulmányok, melyekre a Gregoriánán és a Görög Kollégiumban került sor. Ezek hármas tagolásban kerültek elsajátításra: grammatika, humanitas, retorika.

³¹ R. G. VILLOSLADA, *Storia del Collegio Romano dal suo inizio (1551) alla soppressione della Compagnia di Gesù (1773)*, Romae 1954 (Analecta Gregoriana, XLVI. Series Facultatis Historiae Ecclesiasticae. Sectio A [n. 2]), 98–115.

³² Tsirpanlis részletekbe menően és dokumentumokkal alátámasztva rekonstruálta a Görög Kollégium hallgatóinak tanmenetét (TSIRPANLIS, 45–102.). Ebből az *iter studiorum*-ból kiténik, hogy az első időszakban (1577–1583/1584) valószínűleg nem is létezett kidolgozott szabályzat a tanulmányokra vonatkozóan, hanem csak egy – nagy valószínűséggel G. A. Santoro bíboros által összeállított – általános útmutató volt az irányadó (kiadva: V. PERI, 'Inizi e finalità ecumeniche del Collegio Greco in Roma', in *Aevum* 44 [1970], 53–55.). Ezt az időszakot az 1583/1584-ban kiadott első Szabályzat zárta le (vö. „*Ordini per il Collegio Greco*”: LEGRAND, III, 494–513.), melynek egyik fejezete a tanulmányok menetét rögzíti (uo., 501–502.). Ezen erősen érződik az 1577-es „tervezet” hatása. VIII. Orbán alatt (1624) a Szabályzat átdolgozásra és megerősítésre került (vö. *Confirmatio constitutionum in collegio Graecorum de Urbe servandarum* [Bullarum, Diplomatum et Privilegiorum Sanctorum Romanorum Pontificum, Taurinensis editio, vol. 13, Augustae Taurinorum 1868, 245–255., a 250. és a 252–253. oldalak szólnak a tanulmányokról]): a De Camillis idejében is érvényben lévő Szabályzat alapján tudjuk rekonstruálni a későbbi munkácsi püspök tanulmányait. Ami viszont az „*Ordini et consuetudini varie del Collegio Greco di Roma, con l'indice de'capitoli nel fine*” (= Források, 7. sz. irat) című házirendet illeti: jóllehet a dokumentumban keletkezési évként 1636 van megadva (és ezt Tsirpanlis is elfogadja [TSIRPANLIS, 75]), mégis valószínűbb, hogy ez egy 1626-ban a VIII. Orbán-féle rendelkezések alapján készült dokumentum másolata. Most nincs alkalmunk elvégezni az *Ordini* alapos vizsgálatát állításunk bizonyítására. Mindössze annyit jegyzünk meg, hogy a *Camere degli alunni* (ACGr. 2, ff. 101v és 167.) című részben például szó szerint ezt olvashatjuk: „*ez évben, 1626-ban, a bálótermek száma három*”.

³³ Vö. *Ordini, Consuetudini „generalí”*. Cap. 2. Dell'Ingresso degl'Alunni in Collegio (ACGr. 2, f. 158.).

³⁴ Vö. *Ordini, Consuetudini „generalí”*. Cap. 5. Della divotione degl'Alunni (ACGr. 2, 160v): „*A Dottrina Christianát mindenki kívülről tanulja meg, s azok, akik még nem tanulnak filozófiát (vagyis még a humaniorákat és a retorikát tanulják: lásd rögtön ez után), minden vasárnap mondják fel és vegyenek részt annak magyarázatán*”. Itt nyilván Bellarmino „*Dottrina Christiana*” című katekizmusáról van szó, amit 1602-ben a Görög Kollégium egyik növendéke, Giovanni Matteo Caryophyllis fordított görögre: vö. A. FYRIGOS, 'Giovanni Matteo Caryophyllis primo editore della Vita Nili', in *Atti del Congresso Internazionale su S. Nilo di Rossano, 28 settembre – 1. ottobre 1986*, Rossano–Grottaferrata 1989, 197–215., Caryophyllis irodalmi munkásságának további könyvészetével.

a. A grammatika kurzus három évig tartott és a latin és a görög nyelv alapsabb ismeretébe vezette be a növendékeket.

A Collegium Romanumban érvényben lévő *Ratio studiorum* a latin nyelv elsajátításához Emanuele Alvarez (1526–1582) portugál jezsuita *De institutione grammatica libri tres* című könyvét ajánlotta (mivel alapvetően nehéz olvasmány volt, létezett egy 1588-ban kiadott egyszerűsített változata is). A délutáni *Repetitiones* alatt, amit a Görög Kollégiumban tartottak, az intézmény szabályzatának értelmében a humanista Guarino da Verona (15. század) és Aloysius Antonius Sidicinus kézikönyveit is használták. A nyelvtanulás mellett klasszikus latin szerzők műveit is olvasták. Az első évben Ciceró leveleit, míg a másodikban Ciceró familiárusainak írott leveleit és Ovidius néhány versét tanulmányozták. A magasabb szintre eljutó növendékek Ciceró *De Senectute*, *De amicitia* és *Paradoxa* című műveit, Ovidius válogatott elégiáit és leveleit, Catullus, Tibullus és Propertius „expurgált” verseit, végül pedig Vergilius műveit (*Eclogae*, *Georgica* és *Aeneis*).

A *Ratio studiorum* kevés utasítást tartalmaz a görög nyelv oktatására vonatkozóan. A Görög Kollégium előjárói azonban nagy jelentőséget tulajdonítottak neki. A nyelvtan és a szintaxis elsajátításához a korban leginkább elterjedt kézikönyveket használták. Mindenekelőtt Konsztantinosz Laszkarisz *Epitome* (1476) és a *De octo partibus orationis* című műveit. Ez utóbbit 1608-ban a növendékek szükségleteit figyelembe véve átdolgozták.³⁵ Használatban volt továbbá Manuel Khrüszolorasz *Erotema* (1471) című nyelvtana is, melyet a kutatás hosszú időn át az első nyomtatott görög nyelvű könyvként tartott számon.³⁶ A nyelvtan tanulását kiegészítette a görög szövegek olvasása. A keresztény szerzők közül Nagy Szent Bazil leveleit és Aranyszájú Szent János írásait olvasták. Ez utóbbiak a Gregoriánán is tananyagnak számítottak. Nem zárhatjuk ki, hogy De Camillis rajongása Nagy Szent Bazil és Aranyszájú Szent János iránt, melynek jeleit megtaláljuk a *La vita divina* (1677) című munkájában, még a tanulmányi évekből származik. A pogány szerzők közül Iszokratészt, Szophoklészt, Démoszthenészt, valamint a történetírókat, mindenekelőtt Thuküdidészt és Xenophónt olvasták. Az „obszcén” szerzők (Lukiánosz, Arisztophanész, stb.) olvasását szigorúan tiltották. Az előzetes és gondos mérlegelés után engedélyezett személyes tulajdonú könyvek sem lehettek „obszcén” tartalmúak vagy „ellentétesek a keresztény jámborsággal és erkölcsökkel”.³⁷

³⁵ Vö. É. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, t. 1, Paris 1894, 1 (1. sz.) és 15 (6. sz.) és LEGRAND, I, 58 (40. sz.); C. KARALEVSKIJ, *Les premiers temps de l'histoire du Collège grec de Rome (1576–1622)*, (kiadatlan részei a Görög Kollégium Levéltárában találhatóak meg; a szöveg első része kiadva: in *Studion* 3 [1926], 33–39., 80–89.; 4 [1927], 81–97., 137–151.; 6 [1929–1930], 40–48., 49–64.).

³⁶ Vö. PAPADOPOULOS, I, 3420–3470, sz. és II, *8, *30, *65, *77, *488, *897, * 926, *935 (C. Laszkarisz könyvei és kiadásai) és I, nn. 1666–1715 és II, * 69, * 116, *191 (M. Khrüszolorasz könyvei).

³⁷ Ordini, Consuetudini »generalis«. Cap. 4. De libri da leggersi dagli Alunni (ACGr. 2, f. 161): „*Senki sem tarthat magánál olyan könyveket, melyek ellentétesek a keresztény kegyesség szellemével és a jó erkölcsökkel, még azszal a céllal sem, hogy azok segítségével a görög nyelvet tanulmányozzák. Tehát, sem az iskolában használatosak (melyeket alaposan meg kell válogatni), sem pedig a magánhasználatban lévők nem lehetnek ilyenek. Ha pedig valakinél (az időről-időre megtartott vizsgálatok során) ilyen könyveket találnak, az komoly büntetésben részesül. Ha az illető három-négy büntetés után sem javul meg, akkor el kell bocsátani a Kollégiumból. Amennyiben a tanárok mégis ilyen könyveket kívánnak a diákok kezébe adni, azt jól fontolják meg és kérik ki a Rendfőnök Atya véleményét és*

Az, aki „nem beszélt folyékonyan latinul és görögül, s nem tudott ezeken a nyelveken szépen fogalmazni”, nem kezdhetette el filozófiai és teológiai tanulmányait. (vö. Források, 7b. sz. irat). Sőt, a retorikai osztály elvégzése után a növendékeknek „még egy teljes éven át a görög nyelv tanulmányozásával kellett foglalkoznunk, hogy tökéletesen elsajátítsák a nyelvet”. A filozófiai és a teológiai tanulmányaik alatt is rendszeresen kellett írásban, szóban és házi disputákon gyakorolniuk a görög nyelvet. A Görög Kollégiumban végrehajtott gyakorlatok eredménye az a néhány latin és görög költemény, melyek éppen De Camillis tanulmányi évei alatt (1664) kerültek feljegyzésre a Barb. Gr. 138. jelzetű kódexbe:³⁸ nem zárhatjuk ki, hogy egyes költemények éppen De Camillis tollából származnak. Minden bizonnyal szép éveket töltött De Camillis Rómában, hiszen évekké később a cimarrai misszióban nosztalgiaívá gondolt arra az időszakra, melyet a tudományokkal való ismerkedéssel töltött.³⁹

Míg a latin nyelvet egy tanulmányi prefektus oktatta (*Prefetto de studij*), addig a görög nyelv tanítását idősebb alumnusokra bízta (*Humanisti o Filosofi*), akik ezt fizetség nélkül végezték.⁴⁰ Egy 1670. október 20-án Giorgio Pierio (De Camillis tanuló társa) által kiállított igazolásból kikövetkeztethetjük azt, hogy a későbbi munkácsi püspök görög tanárai Andrea Stanila (kb. 1656–1659 között), Alessandro Maurocordato (1659–1660) és talán Giulio Zibletti (1659 után)⁴¹ lehettek. Ugyan nincs erre vonatkozó adatunk, mégsem túlzás feltételeznünk, hogy maga De Camillis is lehetett egy ideig ilyen „alumnus-tanár”.

b. A grammatikai év után következtek a humaniorák, amit egy (vagy két) év retorika követett. Úgy tűnik, hogy ezek a tanulmányok elengedhetetlen feltételei voltak a filozófiai és a teológiai tanulmányok megkezdésének. Jóllehet a Kollégium anyakönyvében csak azt a szűkszavú feljegyzést találjuk, hogy De Camillis

tanácsát.” A Szabályzat kilencedik fejezete tudósít arról, hogy a Kollégiumtól a „növendékek megkapják a szükséges könyveket, melyeket az osztályok elvégzése után visszaszolgáltatnak, hogy mások is tanulhassanak belőlük” (= Források, 7/c. sz. irat). Amikor az 1960-as évek végén a Görög Kollégium növendéke voltam, módomban állt még olyan könyveket (görög tragédiákat) tanulmányozni, melyekből bizonyos részek – cenzúra gyanánt – leragasztásra kerültek. A könyvek utolsó üres lapjaira a növendékek beírták nevüket és az évet, amikor a könyvet használták, illetve alkalmanként annak a nevé is, aki előtük használta. Nem tudom, hogy ezek a könyvek megtalálhatóak-e még a Kollégiumban, s ha igen, mi lehet a jelzetük. Ha sikerülne megtalálni ezeket, akkor esetleg még arra is lehetőségünk nyílna, hogy pontosabban összeállítsuk a De Camillis által használt könyvek listáját.

³⁸ Részben kiadva: Lásd: M. Βουτσίνου – Κικιλία, Ένα δείγμα της αρχαιομάθειας τῶν μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης, in Παρνασσός 25 (1983), 510–516. Nem túlzás ezeket a verseket a híres Ἄνθη Εὐλαβείας (A jámborság virágai) előzményeinek tekinteni, amiről lásd: A. Καραθανάσης, Ἄνθη Εὐλαβείας, Αθήνα 1978. (vö. TSIRPANLIS, 717).

³⁹ Vö. ACGr 1, f. 292 (= Források, 6. sz. irat).

⁴⁰ TSIRPANLIS, 66–68. Vö. Ordini, Consuetudini „generalis”. Cap. 5. Della devotione de gl’Alunni (ACGr. 2, f. 159v): „Mikor a növendékek utasítást kapnak arra, hogy másokat tanítsanak, legyen emlékeztükbe idézve az, hogy ingyen tanulhatnak a Kollégiumban, s ezért nem vonhatják ki magukat az intézmény jegyelmi rendje alól, s a tanítási megbízatást nem jutalomként kapják és fizetséget sem kérhetnek érte.”

⁴¹ Vö. ACGr. 2, f. 299, magyarázatokkal kiadva: Z. N. Τσιριπανλή, Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ Ἀπορορήτων (Νέα στοιχεῖα καὶ νέες ἀπόψεις), in Δωδώνη 4 (1975), 277–278. Giorgio Pierioról lásd: TSIRPANLIS, 605–606. (501. sz.); A. Staniláról lásd: fent, 25. jegyzet; Alessandro Maurocordatoról és Giulio Ziblettiről lásd: TSIRPANLIS, 606–608. (522. sz.) és 583–585. (497.sz.).

„három évig tanult grammatikát”, mégis biztosra vehetjük, hogy ebből egy év a humaniorákkal, egy másik év pedig a retorikai tanulmányokkal telt.

A humanisták – így nevezték a humaniorákat tanuló diákokat – Cicerót (*Pro Archia*, *Pro Marcello* és más erkölcsfilozófiai írásokat), valamint történetírókat (Caesart, Sallustius, Liviust, Curtiust) és költőket (Vergiliust, Horatiust, és néhány elégia- és epigramma-szerzőt) tanulmányoztak. Írásaiból kitűnik, hogy De Camillis különösen is kedvelte Senecát. A klasszikus görög szerzők közül Iszokratészt, Platónt, Plutarkhoszt, Phókülidészt és Theogniszt olvasták. Az ókeresztény görög irodalomból elsősorban Aranyszájú Szent János, Nagy Szent Bazil, Nazianzi Szent Gergely és Szünésziosz írásait olvasták.

c. A retorikai osztály hallgatóinak tankönyve Ciprianus Soarez műve, a *De arte rhetorica libri tres, ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano deprompti* (Coimbra 1560) volt. A könyv címe világosan jelzi, mely szerzőket tárgyalja. Ezen kívül a diákok Démoszthenész, Platón, Thuküdidész írásait és Homérosz, Hésziodosz, Pindarosz és mások költeményeit olvasták. A keresztény szerzők között ismét csak Aranyszájú Szent János, Nagy Szent Bazil és Nazianzi Szent Gergely nevével találkozunk.

2. 3. 3. Minden arra utal, hogy a magasabb tanulmányok, vagyis a filozófia és a teológia oktatására a Collegium Romanumban került sor. A *tudósok* délutánonként a Görög Kollégiumban ismétlő órákon (*repetitiones*) vettek részt, melyek kiegészítették a Gregoriánán délelőtti elhangzott előadásokat.⁴²

a. A filozófiai tanulmányok három évig tartottak. A diákok az első évben az arisztotelési logikával ismerkedtek meg (tankönyvként az Arisztotelész *Organon*-jába besorolt írások szolgáltak, az elsősöket *logikusoknak* nevezték). A második évben az arisztotelési fizikával (*De caelo*, *De mundo*, *De generatione et corruptione*, *De anima*) és az euklidészi matematikával ismerkedtek meg a *fizikusoknak* nevezett növendékek. A harmadik év *metafizikusai* Arisztotelész *Metafisica*, *De Anima* és *Etica* című műveit tanulmányozták. Nagyon valószínű, hogy kiegészítésként a Görög Kollégium növendékei Porphüriosz, Themisztiosz és Ioannész Philoponosz írásait is olvasták.

A Gregoriana professzorainak jegyzéke (1551–1773) segítségével beazonosíthatjuk De Camillis filozófia tanárait. Közülük kettőt emelünk ki: Silvestro Maurót (1619–1687) és Sforza Pallavicinit (1607–1667).⁴³ Mauro, akit az arisztotelési filozófia legeredetibb 17. századi képviselőjeként tartanak számon, retorikát, filozófiát és skolasztikus teológiát tanított De Camillisnek. A tananyag előadásában elegáns stílus és józanság jellemezte. Elismertség övezte Arisztotelész műveinek kritikai kiadásáért (*a reneszánsz humanistáinak ízlésével* gondozta a szöveget). Sforza

⁴² Az ismétlő órákról (*Ripetizioni*) és menetükről a Gregoriánán lásd: VILLOSLADA, *Storia del Collegio Romano* (op. cit. 31. jegyzet), 107.

⁴³ Vö. A. PARENTI, *Catalogus professorum Collegii Romani (1551–1773)*, kiadatlan kézirat a Gregoriana levéltárában. Ezúton köszönöm meg Lydia Salviucci Insolera professzor-asszonynak, a Gregoriana Történeti Levéltára igazgatójának, hogy felhívta figyelmemet erre a kötetre. Silvestro Mauro és Sforza Pallavicini életéhez és tevékenységéhez lásd: C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, Bruxelles–Paris, t. V (1894), coll. 765–769 e no., t. VI (1895), coll. 120–143.

Pallavicini logikát, fizikát, metafizikát és etikát tanított. Előadásai közkedveltek voltak. Az ő tollából származik a Trentói Zsinat története (*Istoria del Concilio di Trento*), de szerzője eredeti filozófiai munkáknak is. A *Del bene* (Roma 1644) című írása kiváltotta Benedetto Croce és Girolamo Tiraboschi érdeklődését és csodálatát is.

b. A teológiai tanulmányok négy évig tartottak és Aquinói Szent Tamás írása-ira (*Summa Theologica, Summa contra Gentiles*) épültek: „a Collegium Romanum tanárai a 16–17. században tomisták maradtak, részben meggyőződésből, részben a rendi előírások iránti engedelmességből, részben pedig az Angyali Doktor iránt érzett tisztelettől vezérelve”.⁴⁴ Szent Tamás művei a Görög Kollégiumban tankönyvnek számítottak. Míg a Kollégium alapítását közvetlenül követő időkben ezeket Demetrio Cidone görög fordításában olvasták, addig De Camillis idejében már eredeti latin nyelven tanulmányozták. A görög szerzők közül De Camillis egészen biztosan olvasta Damaszkusi Szent János *Peri gnószzeosz* című művét (nem hagyott benne mély nyomot) és Areopagita Dénest.

A Gregoriánán folyó tanításhoz sorolhatjuk Szent Tamás mellett olyan latin teológusok oktatását is, mint IX. Leó (1048–1054), Canterbury Szent Anzelm (1033–1109), Hugo Aetherianus (1120/1130–1182), Pietro Grossolano, milánói érsek (†1117) és mások, valamint a Szentírás-órákat és a zsinattörténeti előadásokat (különösen a IV. Lateranum, a II. Lyoni Zsinat és a Tridentinum). Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a növendékek Szent Atanáz, Nazianzi Szent Gergely, Hitvalló Maximosz és Szalamiszi Epiphániosz műveivel a Görög Kollégiumban ismerkedtek meg.

A biztos teológiai ismeretekkel rendelkező növendékek szintén a Görög Kollégium falain belül ismerkedhettek meg a „szakadár” görög szerzők műveivel (mindenekelőtt Palamasz Gergely, Markosz Eugenikosz írásaival), illetve ezek ellenfelei: Maximus Planudesz, Demetriosz Küdónész, Besszarion, Geórgiosz Szkholariosz és Ióannész Bekkosz és mások munkáival. A katolikus tanok megerősítését szolgálta a Firenzei Zsinat határozatainak és latin hitvitázók (pl. Juan de Torquemada [†1468]) írásainak tanulmányozása.

2. 3. 4. A tanulmányok végén „a tudományokban és az erényekben jeleskedő” alumnusoknak lehetőségükben állt doktori fokozatot szerezni filozófiában vagy teológiában, esetleg mindkét diszciplínában.⁴⁵

A Görög Kollégium levéltárában található egy kötet, melynek utolsó lapján olvashatjuk azt, hogy az azt megelőző oldalak tartalmazzák „*Ferdinando Rizzi és Gio. Camilli doktori fokozatszerzésének kiváltságlevelét*”, amit 1668. október 12-ére datálhatunk.⁴⁶ A dokumentumot felfedező É. Legrand – miközben megállapítja, hogy a kérdéses irat csak Rizzi⁴⁷ (aki De Camillis tanulótársa volt a Görög Kollégium-

⁴⁴ Villoslada, *Storia del Collegio Romano* (op. cit. 31. jegyzet), 215.

⁴⁵ Vö. *Bullarum* (op. cit. 22. jegyzet), 253.

⁴⁶ Vö. ACGr 3, f. 181v. Lásd: NILLES, *Symbolae*, 855. is.

⁴⁷ LEGRAND, V, 349. 4. jegyzet. Pontosítanunk kell, hogy nem egészen pontosan Ferdinando Rizzi diplomájáról (ACGr 3, ff. 180–181v) van szó, hanem egy kivonatról, mely tartalmazza a jelölt személyes adatait, az általa kidolgozott témát, valamint a fokozatot odaítélő személy, vagyis Giovanni

ban) doktori fokozatszerzéséről tanúskodik – felteszi a kérdést: lehetséges, hogy a két növendék neve azért került egymás mellé, mert tartalmilag azonos tézisekkel szereztek doktori fokozatot?⁴⁸ Tszirpánlisz ugyanakkor megjegyzi, hogy a fenti időpont nem vonatkozhat De Camillis doktori fokozatszerzésére, mivel a későbbi munkácsi püspök 1668-ban már misszionáriusként működött Epiroszban. Másrészt a Rizzi fokozatszerzését jellemző körülmények sem egyeztethetők össze De Camillis doktorálásával.⁴⁹ Az kétségtelen, hogy De Camillis doktori fokozatot szerzett mind filozófiából, mind pedig teológiából: erre ő maga is több alkalommal utal.⁵⁰ Minthogy azonban nem maradt fenn sem a doktori tézise, sem pedig annak kivonata, nem tudjuk rekonstruálni De Camillis tudományos érdeklődésének részleteit. Csak feltételezhetjük, hogy a doktori oklevelet Giovanni Paolo Oliva kezéből vette át (erre utal a Rizzi fokozatszerzéséről tudósító kivonat egyik formulája).⁵¹ Az is valószínűsíthető, hogy az eseményre 1666-ban került sor a Collegio Romanóban (mint Rizzi esetében is).⁵²

2. 3. 5. Összegezve De Camillis tanulmányi éveinek vizsgálatát elsőként azt állapíthatjuk meg, hogy képzése tizenkét évig tartott: három év grammatika, egy-egy év humaniorák és retorika, három év filozófia és négy év teológia. Figyelembe véve azt, hogy papszentelése után még egy teljes esztendő a Kollégiumban töltött (ahogyan hamarosan látni fogjuk), valamint azt, hogy a grammatikai tanulmányok előtt legalább egy évet a latin és az olasz nyelv (s esetleg más diszciplínák) tanulásával töltött, arra a következtetésre jutunk, hogy összességében legalább tizennégy évig volt a Görög Kollégium növendéke. Ez nem számított rendkívülinek. E. Legrand feltételezése, mely szerint a Kollégiumba való felvétele előtt De Camillis már bent lakott az épületben mint konviktor, megalapozottnak tűnik.

A Gregoriana és a Görög Kollégium tanulmányi programjából kiolvasható, hogy – ellentétben a humanistákkal és a protestánsokkal, akik Platónt részesítették előnyben – a jezsuiták az arisztotelészi filozófia tanulmányozására helyezték a hangsúlyt. A teológia oktatásában viszont minden Szent Tamás tanaira és a Trentói Zsinat határozataira épült. Ezzel egyidejűleg a Görög Kollégium tanárai

Paolo Oliva (†1681) nevét, aki ez időben a jezsuita rendfőnök volt (*Praepositus Generalis S.J.*): vö. C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque (op. cit. 43. jegyzet)*, t. IV (1894), coll. 1884–1892).

⁴⁸ A növendék Ferdinando Rizzihez (1646 ca. – 1668) lásd: TSIRPANLIS, 614–615 (531. sz.); a doktori fokozatszerzéshez és annak tartalmához lásd: uo., 97. és J. KRAJCAR, 'Rectors of the Greek College: 1630–1680 and some Problems they encountered', in FYRIGOS, *Il Collegio Greco di Roma*, 191–193.

⁴⁹ TSIRPANLIS, 599. 1. jegyzet.

⁵⁰ Vö. ACGr. 1, f. 284v (= Források, 4. sz. irat); ACGr. 1, f. 292 (= Források, 6. sz. irat); BORGIA, *I monaci basiliani*, 163. stb.

⁵¹ Az ACGr. 3. jelzetű irat gyors áttekintéséből kiderül, hogy Giovanni Paolo Oliva rektor a két említett növendéken (Ferdinando Rizzi és De Camillis) kívül egy Antonio Arcoleo (1665–1670) nevű növendéknek is doktori fokozatot ítél meg (vö. TSIRPANLIS, 635–636. [557. sz.]). A többi kivonat (vagy eredeti fokozatszerzési dokumentum) az alábbi egyházi méltóságokkal kapcsolatos: Scipio Coballutius bíboros, (S. Susanna templom) G. Medicinek (vö. TSIRPANLIS, 445–446. [311. sz.]); Marco Antonio Franciotti bíboros (S. Maria della Pace templom) Giovanni Crisafidának (róla alább a 85. jegyzetben), Fabricio Spada bíboros pedig P. Tommaso Melezio (1660 – post 1662) konviktornak (vö. TSIRPANLIS, 624. [539. sz.]) ad doktori címet.

⁵² Vö. TSIRPANLIS, 615.

arra törekedtek, hogy a növendékek egyrészt alaposan megismerjék a klasszikus szerzőket, másrészt pedig a „szakadár” teológusok méltó ellenfeleivé váljanak. Fölvetődik a kérdés, hogy De Camillis milyen mértékben tett eleget ezeknek a tanulmányi célkitűzéseknek?

Fennmaradt munkáiból arra következtethetünk, hogy De Camillistól távol álltak mind a filozófiai-teológiai eszmefuttatások, mind pedig a polémikus-apologe-
tikus megfogalmazások.

Érdeklődésének középpontjában elsősorban a lelkipásztori és az aszketikus témák állnak. A Görög Kollégium rektorához, Nicolò Del Neróhoz, 1671. július 21-én Cimarrából írott levelében arra buzdítja az előljárót, hogy a növendékeket ösztönözze a filozófiai és teológiai tanulmányokra, ugyanakkor a bennük meglévő belső indíttatásokra fordítson nagyobb figyelmet, mintsem intellektuális képességeikre. Szempontunkból rendkívül érdekes a rektorhoz intézett ajánlása és az, hogy a *latinak született* előljáró érdemének tekinti a keresztény kelet sajátosságai iránt benne kifejlődött érzékenységet. Ezt írja: „*Buzdítsa mindazokat, akik az egyházi élet mellett kívánják elkötelezni magukat, hogy ismerjék meg alaposan az egyházi dolgokat és tanulják meg az énekeket, mert enélkül a keleti egyházban nem lehetséges megalégedésre és méltósággal elvégezni az isteni szolgálatokat.*”⁵³

A „tudományok” (filozófia és teológia) szövegkörnyezetében De Camillis írásaiban egyértelműen felsejlik az a szándéka, hogy eltávolodjék a „latin” vagy „nyugati” szemléletmódtól és közeledjék a „görög” gondolkodáshoz.⁵⁴ Jóllehet Arisztotelészt a „*filozófia fejedelmének*” nevezi,⁵⁵ tanainak alkalmazásában meglehetősen óvatos és bár gyakran idézi az „*Angyalí Doktort*”,⁵⁶ úgy tűnik, Szent Ágostont jobban kedvelte: nehéz megállapítani, hogy a hüppói püspök írásait a Gregoriánán ismerte meg, vagy inkább a Görög Kollégiumban.⁵⁷ A „görög” szemléletmódhoz

⁵³ Vö. ACGr 1, 292–293v (= Források, 6. sz. irat). Ez utóbbi megjegyzésből arra következtethetünk, hogy De Camillis járatos volt a bizánci zenekultúrában és szép énekhangja volt.

⁵⁴ A Kollégiumban folyó oktatást Karalevskij „nyugatinak”, Tsirpanlis pedig „latinak” nevezi (vö. TSIRPANLIS, 55–56, ahol további elemzés is található). A De Camillis kulturális érdeklődésével kapcsolatos megállapításaim a *La vita divina ritrovata fra i Termini del Tutto, e del Nulla* (Róma, 1677) című művére is támaszkodnak (a műről: 4. 2. 1.). A kérdés alaposabb vizsgálata (az egyes növendékek, mint Leone Allacci, Pietro Arcudio, Giovanni Matteo Caryophyllis, Neofito Rodinò, Giovanni Pastrizi és De Camillis műveltségi szintjének elemzése) külön tanulmányt igényel. Utalok néhány, a Görög Kollégium növendékei által kiadott művek elemzését elvégző tanulmányra: Z. N. TSIRPANLIS, 'I libri greci pubblicati dalla «Sacra Congregatio de Propaganda Fide» (XVII sec.) (Contributo allo studio dell'umanesimo religioso)', in *Balkan Studies* 15 (1974), 204–224; TH. PAPADOPOULOS, 'Libri degli studenti greci del Collegio Greco di S. Atanasio di Roma', in FYRIGOS, *Il Collegio greco di Roma*, 303–328. (a 316. oldalon megemlítve De Camillis); Uó., βιβλία Καθολικῶν καὶ βιβλία Ὀρθοδόξων, in *Ἐρανιστής* 19 (1993), 36–65.

⁵⁵ Vö. *La vita divina* (op. cit. 54. jegyzet), 79. (utalással a *Rhet. Ad Alex.*, 24. [144b, 26–28.]); továbbá a 73. (az *il Filosofo* és az *il Morale* kifejezések nyilvánvalóan az *Etika* című műre vonatkoznak), 166., 216., 366. stb. oldalakat. Szeretném jelezni, hogy az itt megadott hivatkozások, valamint a következő jegyzetekben szereplő más szerzőkre vonatkozó utalások nem teljes körűek, hanem kiegészíthetőek és módosíthatóak.

⁵⁶ Vö. *La vita divina* (op. cit. 54. jegyzet), 15., 28. („*Angelico Dottore*”), 86., 170., 269., 302., 366., 435–436. stb.

⁵⁷ Vö. *La vita divina* (op. cit. 54. jegyzet), 11. és 25. (számozatlan), 8., 13., 24. („*dottissimo*”), 26., 61–64., 66., 101., 132., 140., 185–186., 188., 189., 242., 270., 304., 382–383., 516–518. stb. A Görög

való közeledés jelei a Pszeudo-Areopagita Dénesre való hivatkozásokban is kimutathatóak,⁵⁸ akit viszont De Camillis valószínűleg Szent Tamás (és talán más latin szerzők) kommentárján keresztül ismerhetett. Azt is nehéz megállapítani, hogy az a következetesség, amivel De Camillis Pszeudo-Areopagita Dénest Szent Tamással párhuzamba állítja, egyéni teológiai meggyőződését tükrözi, vagy inkább az előjárói irányába mutatott óvatosságának jele. Tudjuk ugyanis, hogy a *Corpus Areopagiticum* eltérő keleti olvasata hozzájárult annak az ismert teóriának kialakulásához, ami Istenben valós különbséget feltételez a lényeg és az energiák tekintetében. Ennek legfontosabb képviselője az a Palamasz Gergely (14. század), akit hosszú időn át a skolasztikus teológia legjelentősebb ellenfelének tartottak. Az aszketikus irányultság felé mutatnak De Camillis által ismert latin (Szent Bernát, Kempis Tamás, Sienai Szent Bernardin, Jacopone da Todi, Szent Benedek) és görög (Aranyszájú Szent János,⁵⁹ Nagy Szent Bazil,⁶⁰ Szent Atanáz, Nazianzi Szent Gergely, Alexandriai Szent Cirill és Órigenész) szerzők. Nüsszai Szent Gergely nevével nem találkozunk De Camillis írásaiban. Az aszketikus témák iránti érdeklődésének felkeltésében minden bizonnyal szerepet játszott Achille Gagliardi (1537–1607),⁶¹ aki a 16. század második felében filozófiát tanított a Gregoriánán és több aszketikus munkát is kiadott. Mivel neve egyetemi körökben sokáig ismert volt, De Camillis egészen biztosan ismerte és olvasta munkáit. Mély nyomot hagytak benne Gagliardi gondolatai, hiszen műveiben is gyakran idézi azokat.

Még az 1693 körül ruszin híveinek összeállított katekizmusában is arra törekszik, hogy elszakadjon a tridenti katekizmustól és Bellarmin Szent Róbert *Dottrina christiana* című művétől, hogy a keleti szertartású keresztények igényeinek jobban megfeleljen.⁶² Ha De Camillis katekizmusát stílus és tartalom szempontjából ösz-

Kollégium növendékeinek Szent Ágoston iránti érdeklődése érdekes kutatási téma lehet. Most csak jelzem, hogy Neofito Rodinò (róla alább a 80. jegyzetben) Szent Ágostonnak két művét is lefordította (Vö. A. BRUNELLO, 'Neofito Rodinò missionario e scrittore ecclesiastico greco del secolo XVII', in *Bollett. della Badia gr. di Grottaferr.* 5 [1951], 211–212.), és hogy Giovanni Andrea Gritti Tipaldo (a Görög Kollégiumban: 1698–1706, vö. TSIRPANLIS, 703–704. [679. sz.]) az 1704-ben kiadott *Conclusiones Logicae*, című művében (vö.: TSIRPANLIS, 759–768.) többek között ezt olvassuk: „*Praeter Logicam Naturalem, sive Habitualem, sive Actuaalem admittimus Logicam Artificialem, quae ab Augustino Ars artium, et scientiarum Scientia merito appellatur*” stb. (TSIRPANLIS, 759.).

⁵⁸ Vö. *La vita divina* (op. cit. 54. jegyzet), 15. („a fent említett Szent Dénes és Tamás szerint”), 44. (az Istenre vonatkoztatott „Szépség” fogalmával kapcsolatosan a *Nomi divini* című műben), 46. („az Areopagita Teológus”), 68. („a fent említett Szent Areopagita Dénes és Szent Tamás szerint”), 68–69. (az isteni hierarchia tanát idézi fel), 284. stb.

⁵⁹ Vö. *La vita divina* (op. cit. 54. jegyzet), 76. („a hitbirtokok eszménye”), 89., 186., 231., 292., 314., 358. stb.

⁶⁰ Vö. *La vita divina* (op. cit. 54. jegyzet), 512. („protopatriárkámát méltán illeti az egyház a «Nagy», s még helyesebben a «Háromszornagy» jelzővel”) stb.

⁶¹ Vö. C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque* (op. cit. 43. jegyzet), t. III (1892), coll. 1095–1099. De Camillis maga is több alkalommal elismeri, hogy sokat merített Achille Gagliarditól: pl. 25. (számozatlan, a kötet elején) és főként a 394. oldalon (vö. Források, 8. sz. irat).

⁶² Vö. *Catechismul Lui Iosif De Camillis, Trnava, 1726*. Prefata I. MÁRZA, transcrierea textului, studiul introductiv, ingrijirea editiei E. MÁRZA. Studiul teologic, note de specialitate A. RUS. Bibliografie selectivă, indice E. MÁRZA–A. RUS, Sibiu 2002. Olivier Raquez bencés atya, a római Görög Kollégium egykori rektora, egy 2006. április 23-án keltezett levelében volt szíves közölni velem az alábbi megjegyzést De Camillis románra fordított katekizmusával kapcsolatban: „*Ez a fordítás azért is*

szövetjük a Görög Kollégium egykori növendékeinek hasonló jellegű munkáival, felfedezhetjük a munkácsi püspök eredetiségének egyértelmű jeleit.

Végezetül megjegyezzük, hogy bár De Camillis tökéletesen ismerte a klasszikus görög nyelvet, könyveiben szándékosan a népnyelvet használta, ami lelkipásztori irányultságának újabb ékes bizonyítéka. Ebből a szempontból a Görög Kollégium egy másik, vele egykorú növendékéhez Francesco Scufóhoz hasonlítható.⁶³

2. 4. A már többször idézett önéletrajzában (1689) azt olvassuk, hogy „25 éves korában szentelték görög pappá” (1666).⁶⁴ Ez megfelel a Kollégium szabályzatának is, mely kimondja, hogy a növendékek szentelésére legalább egy évvel az intézményből való távozásuk előtt kell sorra kerülnie. Ennek az előírásnak elsősorban gyakorlati okai voltak: az újszenteltek így egy teljes éven át gyakorolhatták a szertartások végzését, az előjáróknak pedig alkalmuk nyílt arra, hogy prédikációikat dogmatikai szempontból ellenőrizték. Ez utóbbira egyébként is nagy figyelmet fordítottak.⁶⁵ De Camillist valószínűleg Onofrio Costantini szentelte, aki tanára és a második eskütétel alkalmával tanúja volt, és aki időközben Dibra és a Görög Kollégium szentelő püspöke lett (kevéssel 1665. november 28. előtt, 1717. március 20-ig).⁶⁶

érdekes, mert egyike az első olyan, a román egyesült egyháznak készített kiadványoknak, melyek figyelembe veszik a görög hagyomány sajátosságait. Korábban csak a tridenti, illetve a Bellarmin-féle katekizmus állt rendelkezésre. (...) A fordítás továbbá bizonyíték a Görög Kollégium egykori növendékeinek szerepvállalására egy olyan területen, mely abban a korban távolinak számított.” Lásd: még: O. RAQUEZ, ‘La comunione delle Chiese di tradizione costantinopolitana nella Storia del Collegio greco di S. Atanasio (1577–1999)’, in F. GUIDA (a cura di), *Etnia e Confessione in Transilvania (secoli XVI–XX)* (különlenyomat), 53–60.

⁶³ Scufórol és műveiről: TSIRPANLIS, 608–610. (523. sz.). De Camillis egyéb görög nyelvű műveiről lásd: alább 4. 2. 2.

⁶⁴ Vö. *Memoriale o quesiti fatti dal Sign. P. Giuseppe de Camillis, monaco Basiliano, e presentati al Sign. Card. de Kollonicz an. 1689* (kiadva: NILLES, *Symbolae*, 855.).

⁶⁵ Vö. Ordini, Consuetudini »generalis«. Cap. 5. Della divotione de gl’Alunni (ACGr. 2, f. 160v): „Legalább egy évvel a Kollégiumból való távozásuk előtt a növendékek legyenek pappá szentelve és a hátralévő időben gyakorolják be az istentiszteletek végzését, a szentségek kiszolgáltatását és a prédikálást. Ez utóbbira a referetóriumban kerüljön sor, vagy ott, ahol a rektor jónak látja. Mielőtt a szentbeszédet elhangzanak, a tanulmányi prefektus nézze át azokat és – ha szükséges – eszközöljön javításokat bennük. A növendékek a javított szöveget mondják el, s ha a kihúzott részeket mégis elmondanák, legyenek szigorúan megbüntetve. Ha ez többször is előfordul, akkor ezeket a visszaeső növendékeket el kell távolítani a Kollégiumból.” Itt említjük meg a Legrand által a Toledói Káptalani Könyvtár egyik kéziratában (38–21. sz. kézirat) talált feljegyzést, mely így hangzik: „*Epistola Dom(inicae) II post Pasch. In canonizatione S. Francisci de Sales, episc. Gener., celebrata per SS. in Christo patrem et D. n. Alexandrum VII, Pont. Opt. Max. pontificatus sui an. XI, a D. Ioanne de Camillis Chio, coll. Graec. alumno, decantata, anno Domini MDCLXV, xix aprilis*” (ebből arra következtethetünk, hogy De Camillis ekkor részesülhetett a kisebb rendekben), É. LEGRAND, V, 350–351.

⁶⁶ Vö. É. LEGRAND, V, 347–348.; V. LAURENT, ‘Le patriarche d’Ochrida Athanase II et l’Eglise Romaine’, in *Balkanica* 8 (1945), 61–62. a „görög szertartású szentelő püspökök” listája: M. FOSCOLOS, ‘I Vescovi Ordinanti per il rito greco a Roma’, in FYRIGOS, *Il Collegio Greco di Roma*, 289–302 (a 294–295. oldalakon Onofrio Costantini rövid életrajzával). A Propaganda Fide által a szentelő püspökök kiválasztása és szentelések alkalmazott eljárásról esettanulmány: A. FYRIGOS, ‘Nota biografica su Mons. Basilio Matranga, vescovo ordinante per il rito greco in Roma (agosto 1726–dicembre 1739)’, in *Δίπτυχα* 4 (1986), 200–216.

2. 5. Chelm püspökének 1666. szeptember 20-án megfogalmazott azon kérése, hogy az előljárók De Camillist és Federico Rizzit Oroszországba küldjék lelkipásztori szolgálatra, nem teljesült.⁶⁷ Onofrio Costantini⁶⁸ meggyőzte De Camillist, hogy inkább a cimarrai misszióra vállalkozzon.⁶⁹ 1667. október 17-én,⁷⁰ pénteki napon az ifjú és jól képzett De Camillis végre útnak indulhatott, hogy elhintse a katolikus hitet, amit a Kollégiumban megtanult.

3. Misszionáriusként Epiroszban (1668. május 20. – 1672 májusa)

3. 1. „1667 októberében tehát ezen Szent Kongregáció engedélyével és igazolásával elindultam Rómából Cimarra felé, abová viszont csak a következő esztendő májusában érkeztem meg. Otrantóban ugyanis, míg az átkelésre vártam, súlyos betegség támadt meg és tartott öt hónapon át az ágyban, úgy, hogy mozdulni sem tudtam.”⁷¹

De Camillis néhány otrantói⁷² keltezésű leveléből, melyeket a Görög Kollégium jezsuita rektorának, Nicolò Del Nerónak írt,⁷³ megállapíthatjuk, hogy 1667 októberének végén vagy novemberének elején Otrantóba érkezett, ahol „nap mint nap, sőt még éjszaka is arra várt, hogy útnak indulhasson Cimarra felé.” 1667 novemberétől 1668. január végéig az ifjú misszionárius még mindig Otrantóban tartózkodott, ahol két hónapon át „egy hosszú és kellemetlen betegség” ágnak döntötte.⁷⁴ Orvosai tanácsára Specchiába költözik át, ami „tizzenhat mérföldre fekszik Otrantótól és ahol sokkal jobb a levegő”. Itt három hónapot tölt: két hónapot ágyban fekvő betegként (1668. január végétől március végéig) „anélkül, hogy bárki is ismerné, vagy ránézne, egyet pedig lábadozással töltve” (1668. március végétől április végéig).⁷⁵ 1668. május 11-én már egy hete Otrantóban tartózkodik (tehát Specchiát május 4-én elhagyta) a kedvező széljárásra várva.⁷⁶

⁶⁷ TSIRPANLIS, 599.

⁶⁸ ACGr. 1, f. 285. (vö. 89. jegyzet).

⁶⁹ ACGr 14, f. 25.

⁷⁰ Vö. APF – SOCG t. 370, 175v (TSIRPANLIS, 599); BORGIA, *I monaci basiliani*, 112.

⁷¹ Vö. BORGIA, *I monaci basiliani*, 112. (De Camillis 1673. április 18-i keltezésű, a Propaganda Kongregációnak adott jelentése alapján).

⁷² Vö. ACGr 1, ff. 280–282v (Specchia, 1668. október 4. kiadva: LEGRAND, *Lettre inédite* (art. cit. 2. jegyzet), 58–67. = LEGRAND, V, 351–353.; vö. TSIRPANLIS, 599. 2. jegyzet, aki átjavítja az április 20-i datálást [Legrand] október 4-re) és ACGr. 1, f. 278–279v (Otranto, 1668. május 11., kiadva: LEGRAND, V, 353–356., aki tévesen május 22-ét olvas május 11. helyett: vö. TSIRPANLIS, 599., 3. jegyzet).

⁷³ A jezsuita Nicolò del Nero (vagy de Neri) 1666 és 1672 között volt a Görög Kollégium rektora: vö. C. KARALEVSKIJ, ‘Saggio di cronotassi dei Rettori del Pontificio Collegio Greco di Roma’, in *Σύνδεσμος* anno I, sz. 1939. január 2., 20. (39. sz.) (= FYRIGOS, *Il Collegio Greco di Roma*, 129.). További feljegyzések Nicolò del Neróról: Krajcar, ‘Rectors of the Greek College’ (art. cit. 48. jegyzet), 190–194.

⁷⁴ LEGRAND, V, 352, 354.

⁷⁵ LEGRAND, V, 354.

⁷⁶ LEGRAND, V, 354.

3. 2. A latin egyház közel-keleti missziójának szövegkörnyezetében⁷⁷ az a kezdeményezés, amit C. Karalevskij „*az epiroszi Cimarrában szervezett görög katolikus misszió*nak” nevez, szorosan kapcsolódik a római Görög Kollégiumhoz és növendékeihez.⁷⁸ Jóllehet a Szentszék és Albánia közötti kapcsolatok már a 16. század végére visszanyúlnak,⁷⁹ a szó szoros értelmében vett „misszió” 1628 januárjában veszi kezdetét,⁸⁰ amikor Neofito Rodinò, a Görög Kollégium növendéke Cimarrába érkezett. Rodinò gyakori és hosszú cimarrai tartózkodásai idején (1628. és 1648. januárja között) a tudós ciprióta „*minden erejével azon fáradozott, hogy azokat a szegény lelkeket visszavezesse az ősi keresztény jámborságra és a katolikus igazságra*”.

Tizenkét év telt el Rodinò végleges visszavonulása után, mikor Róma újra misszionáriusokat küldött Cimarrába. Ehhez az is kellett, hogy Ochrid pátriárkája, II. Atanáz (1653–1660)⁸¹ érdeklődést mutasson a Rómával való egyesülés iránt. Jóllehet az általa Rómába küldött hitvallás (1658. február 20.) nem kevés fejlődést okozott mind stilisztikai szempontból (a pátriárka nem tulajdonított nagy jelentőséget a nyelvtani szabályoknak), mind pedig tartalmilag (a Firenzei Zsinaton meghatározott hitigazságokat meglehetősen általános megfogalmazásban fogadta el), a Propaganda Kongregáció bíborosai mégis úgy döntöttek, hogy nem kételkednek őszinteségében. A következő évben Rómába érkezett Szimeon Laszkarisz konstantinápolyi szerzetesfőnök⁸², aki Velencében tette le a katolikus hitvallást (1657-ben). Laszkarisz azt kérte, hogy Rómában kiegészíthesse tanulmányait annak érdekében, hogy a II. Atanáz utasítására Cimarrában elkezdett misszióját hatékonyabban folytathassa. Ez a kérdés ráirányította a Propaganda Kongregáció figyelmét a térségre. Következésképpen a dikasztérium mindent megtett azért, hogy Laszkarisz a lehető legjobb képzésben részesüljön. A konstantinápolyi szerzetes azonban kevés hajlandóságot mutatott a tanulásra. Hamarosan visszatért Albániába, de előbb jelentős anyagi támogatást járt ki a Kongregáció bíborosainál.

⁷⁷ Vö. CARAYON, *Relations inédites* (op. cit. 15. jegyzet), végig; P. MICHEL, ‘Les Missions Latines en Orient’, in *Rev. de l’Orient chr.* 1 (1896), 91–108.; A. CASTELLUCCI, ‘Il risveglio dell’attività missionaria e le prime origini della S. C. di Propaganda fide’, in *Le conferenze al Laterano*, Roma, Marzo–Aprile 1923, 117–254.; V. LAURENT, ‘L’âge d’or des Missions Latines en Orient’, in *L’Unité de l’Eglise* 15 (1937), 55.; F. GRANATA, ‘L’Albania e le missioni italiane nella prima metà del sec. XVII in base a documenti inediti’, in *Riv. d’Albania* 3 (1942), 226–248. Végül Cimarra, Albán tartományhoz: vö. A. A. BRUZEN DE LA MARTINIÈRE, *Le grand Dictionnaire géographique et critique*, Venezia 1737, 499., col. 1.

⁷⁸ A misszió történetéről a kezdetektől 1685-ig összegzés: A. STANILA, *Relazione* (KARALEVSKIJ, 441–470.); BORGIA, *I monaci basiliani*, 1–32.; F. CORDIGNANO, ‘Geografia ecclesiastica dell’Albania dagli ultimi decenni del sec. VI alla metà del sec. XVII’, in *Orient. Christ.* 36 (1934), 231–236.; Θ. Ι. Παπαδοπούλου, ‘Η Ιεραποστολή της Χιμάρας. Συμβολή στην ιστορία της Βορείου Ηπειρού (17ος – 18ος αι), Βόρειος Ήπειρος – Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός. Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου (Κόνιτσα, 22–24 Αυγούστου 1987), Αθήναι 1988, 443–497.

⁷⁹ Vö. BORGIA, *I monaci basiliani*, 9–32.

⁸⁰ A növendék Neofito Rodinòról (1607–1610) vö. TSIRPANLIS, 400–403. (230. sz.); cimarrai tevékenységéről vö. STANILA, *Relazione*, 6–7. (KARALEVSKIJ, I, 448–449.); BORGIA, *I monaci basiliani*, 43–52.; BRUNELLO, ‘Neofito Rodinò’ (art. cit. 57. jegyzet), 155–156., 158–160.; Z. N. Τσιρπανλή, ‘Ο Νεόφυτος Ροδινός στην Ήπειρο (Α΄ μισό 17ου αι.)’, in *Δωδώνη* 1 (1972), 315–331.

⁸¹ II. Atanázhoz lásd: LAURENT, *Le patriarche d’Ochrida* (op. cit. 66. jegyzet), végig.

⁸² Laszkariszhoz vö. BORGIA, *I monaci basiliani*, 57–79. Továbbá: LAURENT, *Le patriarche d’Ochrida* (op. cit. 66. jegyzet), 25–37., 45–56.

Alig telt el egy esztendő, Laszkarisz visszatért Rómába: ez alkalommal azonban már durazzói püspökként.⁸³ Püspöki kinevezését a Propaganda Kongregáció tudta nélkül II. Atanáztól kapta. Minthogy a katolikus hitvallás letételétől kezdve formálisan a Propaganda Kongregáció joghatósága alá került, a dikasztérium kérdőre vonta püspöki kinevezése miatt. Laszkarisz azzal védekezett, hogy a katolikus hitre áttért pátriárkának jogában állt a kinevezése. Az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy a Propaganda Kongregáció bíborosait már csak azért sem győzte meg a durazzói püspök viselkedése, mert az nem adta át a pátriárkának azokat az értékes miseruhákat, melyeket megtérése alkalmából a pápa ajándékozott neki. Ennek ellenére szentelésének érvényességét nem vonhatták kétségbe. Ezért rábízta a cimarrai missziót, ahogyan azt ő maga is kérte. A durazzói püspök 1660 elején indult útnak Rómából, de a Kongregáció azt akarta, hogy két megbízható ember, Andrea Stanila és Onofrio Costantini, (mindketten a Görög Kollégium növendékei) is kísérelje el. Laszkarisz Stanilára bízta Cimarrát, Costantinire pedig Drimades vidékét. Ő maga hamarosan zavaros ügyekbe bonyolódott. Kiderült, hogy a spanyolokkal tárgyal a törökök ellen, ezért Spanyolországba kellett menekülnie (1663). Életét ott fejezte be 1689-ben.

Ugyan a nyilvánosság előtt ezt nem hangoztatta, de II. Atanáz azt tervezte, hogy lemondva a pátriárkai székről Rómában telepedik le. A Rómával való egység megőrzése érdekében utódjaként Stroumnitza érsekét, Besszariont jelölte ki. Ezzel szemben a szinódus azt a bodenei Ignácot választotta meg, aki ellenezte a Rómával való egységet. Talán éppen az uniót megerősítő törekvések sorába illeszkedik az is, hogy Atanáz 1661-ben Musacchia püspökévé szentelte Andrea Stanilát.⁸⁴ Minthogy erre a szentelésre is a Propaganda Kongregáció engedélye nélkül került sor, a bíborosok 1662-ben Rómába rendelték Stanilát, aki a szentelés alkalmával – görög szokás szerint – felvette az Arcadio nevet is. Miután Stanila megfelelő magyarázattal szolgált és a megbánás jeleit mutatta, 1663 elején visszatérhetett Cimarrába, ahová elkísérte őt a Görög Kollégium egy növendéke, Giovanni Crisafida is.⁸⁵

A Kongregációnak azonban nem állt szándékában Stanila „naivságát” megtorlás nélkül hagyni: az engedély nélkül szentelt püspök késő öregségéig (1685-ig) Albánia barátságtalan vidékein volt kénytelen működni. Az intézkedés szigorúsága még nyilvánvalóbbá válik, ha figyelembe vesszük azt, hogy Onofrio Costantini a

⁸³ A durazzói latin püspökökhöz vö. GAUCHAT, *Hierarchia Catholica* (op. cit. 10. jegyzet), 179. (Dyrrachien.); valamint GRANATA, 'L'Albania e le missioni italiane' (art. cit. 77. jegyzet), 228–229. A durazzói görög püspökökhöz: FEDALTO, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis* (op. cit. 10. jegyzet), 528–530. (Dyrrachium; az 529. oldalon Laszkarisz megemlítve).

⁸⁴ Egyes dokumentumokat Stanila így szignál: „*Vescovo de Hispathia et Musachia*” (vö. LAURENT, *Le patriarche d'Ochrida* [op. cit. 66. jegyzet], 3. Talán: Μουζακιάν (vö. Μεγάλη Έλληνική Εγκυκλοπαίδεια, vol. 17, Αθήναι 1931, 407.), vagy: Μουζάκι, mai elnevezéssel: Γλαβνίτσα (uo., vol. 8, Αθήναι 1929, 448.) ο Ακροκεράνεια (uo. vol. 3, Αθήναι 1927, 185.), a durazzói érsekség (melynek élén Laszkarisz állt), majd pedig az ochridi patriarchátus szuffragáneusa. Erről a püspökségről: FEDALTO, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis* (op. cit. 10. jegyzet), I, 530. (ahol viszont nincs megnevezve egy püspök sem, vö. viszont R. JANIN, 'Glavinitsa' in *Dictionn. d'Hist. et de Géograph. Ecclés.* vol. 21, 179.).

⁸⁵ Giovanni Crisafidáról lásd: TSIRPANLIS, 577–579. (489. sz.); KARALEVSKIJ, 450–452., 454.; BORGIA, *I monaci basiliani*, 92–95., 110–116.

kötelezően előírt minimális három év letelte után (1660–1663) azonnal visszatérhetett Rómába, ahol Debrí (=Dibra) címzetes püspökévé szentelték⁸⁶ és kinevezték a Görög Kollégium szentelő püspökévé (kevéssel 1665. november 28. előtt).⁸⁷ Costantini személye és a fent említett eseményekben való szerepvállalása alaposabb vizsgálatot érdemel: mind Stanila, mind pedig De Camillis utalnak Costantini sajátos „lelkületére”.⁸⁸

A cimarrai görög katolikus misszió újjászervezésének rövid ismertetéséből kirajzolódó kép egyházi szempontból nem egyértelmű. Mindenekelőtt két „megtérés”, II. Atanáz és Szimeon Laszkarisz katolizálásának vagyunk szemtanúi, melyek őszinteségével – különösen Laszkarisz esetében – jogos kételyek merülnek fel. Láthattuk továbbá, hogy sor került két püspökszentelésre is, mégpedig Róma engedélye nélkül. Ezekkel kapcsolatban az a különös helyzet állt elő, hogy a kalandor-misszionárius Laszkarisz, katolizálása ellenére, bekerült a konstantinápolyi hierarchia püspökei közé, míg a Görög Kollégium egykori növendéke, Stanila mind a mai napig nem szerepel még a Rómával egyesült püspökök listáján sem (a konstantinápolyin nyilvánvaló okok miatt nem szerepelhet). Mindehhez hozzá kell tennünk azt is, hogy 1661-től kezdődően az ochridi pátriárkai címet ketten is magukénak követelték. II. Atanáz ugyan lemondott, de a gyakorlatban továbbra is meg kívánta tartani a tisztséget (már csak azért is, mert a római letelepedésének terve megvalósíthatatlannak bizonyult). A szinódus által megválasztott Ignác is ochridi pátriárkának tartotta magát, s ellenezte a Rómával való egységet. Tovább súlyosbította a helyzetet az, hogy hamarosan az egész cimarrai misszió terhe Stanila püspök vállaira nehezedett, mivel a hároméves ciklus letelte után (1663–1666) Giovanni Crisafida is elhagyta Albániát.

Ilyen – enyhén szólva szövevényes – körülmények között szentelte pappá 1665-ben Costantini De Camillist a Görög Kollégiumban és beszélte rá arra, hogy vállaljon missziós munkát Cimarrában.⁸⁹

⁸⁶ LEGRAND, V, 347–348. Dibrának az ochridi patriarchátushoz való tartozásról: H. GELZER, *Der Patriarchat von Achrída. Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902, 19–21. (egy 16. századi dokumentum alapján: vö. S. VAILHÉ, ‘Achríde’, in *Dictionn. d’Hist. et de Géograph. Ecclés.* 1, Paris 1912, 330–331.) és 29–34. Vö. LAURENT, *Le patriarche d’Ochrida* (op. cit. 66. jegyzet), 20., 52–54.

⁸⁷ Vö. LAURENT, *Le patriarche d’Ochrida* (op. cit. jegyzet 66), 20.

⁸⁸ De Camillis nemegyszer utal Onofrio Costantini inkorrekt viselkedésére: vö. ACGr 1, 285 (= Források, 4. sz. irat: „Ne hallgasson Monsignore Onofrio szavára, hiszen neki – tapasztalataim alapján – sajátos érdekeltségei miatt nem tetszik, ha a cimarrai misszióról negatív tartalmú jelentések íródnak”); lásd: még alább a 89. jegyzetet. A dibrai püspök megbízhatatlanságát kiemeli Stanila is (vö. LEGRAND, V, 343: „Írtam a Szent Kongregációnak, hogy olyan helyre mehessenek, ahol kezeletbetem magamat. Felépülve pedig ismét a rendelkezésükre állhatnék. De mivel Rómában senki se jár közbe értem és ha Mons. Onofriónak írnék, akkor ő éppen az ellenkezőjét tenné – itt már volt alkalmam megtapasztalni, milyen lelkületű –, ezért...”: Drimades, 1670. február 8.).

⁸⁹ Vö. ACGr. 1, 285: „ő ugyanis (ü. Onofrio) ezekről a dolgokról semmit se mondott, hogy mindenképpen ide jöjjenek. Csak a jó dolgokat említette, mert ismert és tudta, hogy ha tisztában lennék a valós körülményekkel és tudnám, valójában milyen lehetőségek nyílnak itt az oktatásra, sohasem bagygtam volna magam rábeszélni az idejövételre” (vö. Források, 4. sz. irat, Cimarra, 1669. november 21.).

3. 3. „1668. május 20-án, a Szent Püünkösöd első napján érkeztem Drimadesbe, Isten kegyelméből épen és egészségesen, anélkül, hogy az úton bármi baj ért volna.”⁹⁰ Itt – ahogy De Camillis írja – „Stanila nagy szeretettel és kedvességgel köszöntött és fogadott a házába.”

Az ifjú misszionárius érkezése minden bizonnyal örömmel töltötte el Stanilát. Nem csak azért, mert munkatársa, Giovanni Crisafida távozása után magára maradt a misszióban, hanem azért is, mert De Camillisszel kölcsönös megbecsülésen és szimpátián alapuló kapcsolatot ápolt. A fiatal pap azonnal hangot is ad csodálatának, mely „a szegény monsignore türelmének és erényességének” láttán töltötte el. Látja, hogy a szükös megélhetési feltételek között is „mindig készségesen áll népének rendelkezésére” és hogy „szívesen foglalataskodik a tudományokkal és az írással, hogy hasznos és tudós műveket adhasson kinyomatva az emberek kezébe”, s „félbehagyja azt, amit szívesen csinál, hogy meghallgassa a kérdezősködőket és kielégítse kíváncsiságukat”.⁹¹ Stanila a maga részéről gyorsan felismeri az ifjú misszionárius erényeit, „akinek buzgóságától szép eredményeket remél a lelkek javára, mint hogy a keresztény jámborság lelkelete teljesen átjárja, értékes személyisége révén a misszió eredményei a lelkek terén növekedni fognak”.⁹²

De Camillis epiroszi missziós tevékenységét két időszakra oszthatjuk: az első időkbén (1670 októberéig) Drimadesben működött, míg a második időszakban Cimarrába teszi át székhelyét, ahol a Rómába való visszatéréseig marad (1672 májusáig).

3. 3. 1. *Drimadesben.* De Camillis első találkozása a missziók világának valóságával enyhén szólva megrázó lehetett. Stanila lakásának leírásakor megjegyzi, hogy „az ugyan a vidék legjelentősebb személyiségének hajléka, mégis csak egy olyan romos szobából áll, ahová Rómában még egy cipész is szegéyllne beköltözni. Ott alszunk hárman: a monsignore, én és padlón a házigazda. Előszobaként egy nem több mint egyrőfnyi széles veranda szolgál, ahol éjjel az ökrök, nappal pedig a tyúkok időznek”.⁹³ Hamarosan maga is osztozott ebben a „szélsőségesen szegényes” életformában. Azt az összeget, amit a Propaganda Kongregációtól kapott mielőtt elhagyta a Görög Kollégiumot, szinte teljesen elköltötte az útiköltségre, valamint „hosszú és veszélyes betegsége” gyógyítására Otrantóban. Mindössze „tíz aranydukátja maradt”, amit egy olyan embertől kapott, „aki Mons. Onofriónak tartozott”. Ez eleve kevés volt arra, hogy megvásárolja a Szent Liturgia végzéséhez szükséges miseruhákat és eszközöket. Az egyetlen bevételi forrása az a kicsiny összeg volt, amit drimadesi tartózkodásának első öt hónapja alatt Stanilától kapott abból „a szegényes és semmire sem elegendő ellátmányból”, amit a Kongregáció folyósított neki. Ha ezt nem kapta volna meg – állítja az ifjú misszionárius – arra kényszerült volna, hogy elhagyja a missziót és valahol máshol keresse meg – „ha kell koldulva” – a fenntartásához szükséges pénzt. „És mégis – teszi hozzá némi indulattal – tudom, ha ezt megteszem, a Kongregáció esküszegőként és lázadóként bélyegzett volna meg, mert – abogyan azt Rómában tapasztaltam – soha sem bíznak meg bennünk, görögökben, s nem tartanak minket jó és hűséges munkatársaknak, ha csak nem te-

⁹⁰ LEGRAND, V, 356. De Camillis albániai működéséhez vö. STANILA, *Relazione*, 15–22. (KARALEVSKIJ, 455–462.). Vö. ACGr 1, 276–277v; BORGIA, *I monaci basiliani*, 159.

⁹¹ Legrand, V, 357 (Drimades, 1668. június 13.).

⁹² Legrand, V, 340.

⁹³ Vö. BORGIA, *I monaci basiliani*, 116–117.

szűnk valamilyen csodát”.⁹⁴ De Camillis egészen 1669 novemberének végéig egy fillér támogatást sem kapott a Kongregációtól. Mit sem ért az az ismeretlen levele, amit Rómában élő nagybátyjának írt, s amiben nyilván erős kifejezésekkel (olyannyira, hogy később szavaiért bocsánatot kért) festette le siralmas életkörülményeit, melyek arra kényszerítették, hogy olyat tegyen, ami „*ugyan nem törvénytelen, de korábban a világ minden aranyáért se tette volna meg*”: egy rövid időre elhagyta a missziót (1669. november 21. előtt) és Korfú szigetére ment és ott áruba bocsátotta „*néhány kisebb még megmaradt személyes értékét*”, hogy némi készpénze legyen. Elgondolkodtató, hogy De Camillisnek könyörögnie kellett a Kongregáció bíborosaihoz azért, hogy megkapja a szükséges és neki járó összeget arra, hogy „*meglegyen a betevője*” és ne kelljen másoktól kölcsönkérnie, hiszen „*errefelé tanácsosabb földet enni és epét inni, mintsem bárkinek is tartozni*”.⁹⁵ A leveleiben elbeszélte valóban szomorú és megalázó jeleket, melyek főszereplői ő maga és Stanila voltak amint képtelenek visszafizetni a kölcsönöket, megerősítik azokat a más forrásból érkezett értesüléseket, melyek szerint ebben az időben Albániában az uzsora jelensége igen elterjedt volt.⁹⁶

Másrészt De Camillis nem számíthatott Drimades lakóinak nagylelkűségére sem. A helyi népesség alapvetően jó szándékú, egészséges, jó felépítésű és öntudatos volt,⁹⁷ többnyire „*munkásokból, kapásokból, földművesekből*” állt és „*szélsőséges szegénységben*” élt. „*Rómában még a koldusok is jobban élnek náluk*” – írja az ifjú misszionárius⁹⁸ – „*nagy elvadultság és barbárság uralkodik közöttük (...) mert nincsenek előljáróik, se kormányuk, és semmiféle kultúrájuk,*”⁹⁹ és „*nem fékezi őket felsőbb parancsnokság.*”¹⁰⁰ Mindenki mindenki ellensége.¹⁰¹

Ebben a társadalmilag és kulturálisan elmaradott közegben a két hittérítőnek olyan helyzeteket kellett megoldania, melyek messze meghaladták mind az erejüket, mind pedig a rendelkezésükre álló eszközöket. 1669 nyarán mind lelkileg, mind pedig anyagilag segítettek egy közeli helység, Palassa lakóit, akiket pestis tizedelt meg: Isten megmentette őket a haláltól, hiszen „*ugyanazzal a kanállal vettük magunkhoz a megmaradt szentséget, amellyel áldoztattunk, miközben attól rettegtünk, hogy egyszersmind a halált hozó fertőzést is magunkhoz vesszük*”.¹⁰² Ugyanazon év szeptem-

⁹⁴ Vö. ACGr. 1, 286. (= Források, 3. sz. irat).

⁹⁵ Vö. ACGr 1, f. 282–283v. (= Források, 4. sz. irat).

⁹⁶ Az uzsoráról: BORGIA, *I monaci basiliani*, 92., 96. 2. jegyzet; GRANATA, *L’Albania e le missioni italiane* (art. cit. 77. jegyzet), 233. Lásd: ACGr 1, f. 287. (= Források, 3. sz. irat).

⁹⁷ LEGRAND, V, 359.

⁹⁸ LEGRAND, V, 357 (Drimades, 1668. június 13.): „*Nagyon szabados és laza erkölcsűek, meztláb és félmeztelenül járnak. Minthogy az egész vidék hegyes és köves, nincs egy tenyérnyi tisztá terület. Ezért az itteniek rendkívül szegények, amiből az is következik, hogy nagyon odafigyelnek az érdekeikre. Éppen ezért a legjobb eszköz, amivel meg lehet őket szólítani, az az érdek*”.

⁹⁹ LEGRAND, V, 359.

¹⁰⁰ LEGRAND, V, 357. (Drimades, 1668. június 13.); vö. ACGr 1, 286v. (= Források, 3. sz. irat).

¹⁰¹ LEGRAND, V, 357–358. (Drimades, 1668. június 13.): „*a báboriskodásra könnyen kaphatóak (...) és úgyszólván az egész világgal háborúban állnak. Ellenségnek tekintik a latinokat és a törököket egyaránt, de egymást is: az egyik tanya zaklatja a másikat, ahogyan a keresztények és a török szomszédok kölcsönösen zaklatják egymást. Lecsillapításuk csak egy nagyobb pénzüsséggel vagy az Úristen lesújtó karjával lehetséges.*”

¹⁰² STANILA, *Relazione*, 17. (KARALEVSKIJ, 457.); BORGIA, *I monaci basiliani*, 125.; vö. ACGr. 1, 285v. (= Források, 4. sz. irat).

berének első napjaiban Dukates lakóinak fenyegetéseit kellett elviselniük, akik – miután foglyul ejtettek és kifosztottak háromszáz német katonát – azt követelték a két misszionáriustól, hogy a nagyvezírnek járó zsákmányrészt ők fizessék ki.¹⁰³ Retorziók érték őket Drimades lakói részéről is, mikor megpróbálták közbenjárni néhány foglyul ejtett otrantói matróz kiszabadulása érdekében.¹⁰⁴ Hasonló reakciót váltott ki az is, amikor IX. Kelemen drimadesiek fogságába esett unokaöccse, Vincenzo Rospigliosi kiszabadítása érdekében közvetítettek.¹⁰⁵

A legtöbb energiájukat kétségtelenül azon kezdeményezések semlegesítése kötötte le, melyek a helyi ortodox hierarchiától indultak ki a misszionáriusok tevékenységével szemben.¹⁰⁶ Itt megemlíthetjük az 1669 szeptemberében a cimarrai ortodox püspök, Szerafim által – határozottan szélsőséges kifejezésekkel – ki-mondott kiközösítést,¹⁰⁷ valamint a kölcsönös intolerancia megnyilvánulásait, melyek nem egy esetben a tettegességig fajultak.¹⁰⁸

Ennek ellenére De Camillis beköltözött a Szent Demeter testvérület épületébe és elkezdte lelkipásztori szolgálatát.¹⁰⁹ Hamarosan sikerült kapcsolatot építenie a „társég előkelőivel”.¹¹⁰ A „megszámlálhatatlan nehézségek és akadályok” ellenére még a tanítást is el tudta kezdeni, még ha egyelőre csak írást és olvasást tudott is oktatni „mintegy tucatnyi gyermeknek” anélkül, hogy „bármiféle fizetést, vagy akár csak adományként egy garast kapott volna”.¹¹¹

3. 3. 2. *Cimarrában.* Bár kezdetben az ifjú hittérítő nem kívánta elhagyni Drimadest, hogy Cimarrába települjön át, melynek lakói az első időkől kezdve hívogatták „szép szóval és fenyegetőzéssel”, munkájának eredménytelenségét látva fokozatosan megérelelődött benne a távozás gondolata.¹¹² Stanila szerint De Camillis azért távozott Drimadesből, mert a cimarrai ortodox püspök kiközösítő nyilatkozata után a diákok hátat fordítottak a fiatal hittérítő iskolájának.¹¹³ Maga az érintett viszont arról számol be, hogy azért döntött a távozás mellett, mert tudatosult benne erőfeszítéseinek eredménytelensége: „Másképp évi fáradtam Drimadesben. Iskolát alapítottam, tanítottam, prédikáltam. Amikor azonban megértettem ezeknek az embereknek az elfajultságát, szívbeli keménységét, önzését, csalárdságát, hajlamát a hazugságra és a rab-

¹⁰³ STANILA, *Relazione*, 18–19. (KARALEVSKIJ, 457–459.).

¹⁰⁴ STANILA, *Relazione*, 19. (KARALEVSKIJ, 458.; BORGIA, *I monaci basiliani*, 129–130.).

¹⁰⁵ STANILA, *Relazione*, 19. (KARALEVSKIJ, 458–459.; BORGIA, *I monaci basiliani*, 131–132.); vö. ACGr 1, f. 283. (= Források, 4. sz. irat).

¹⁰⁶ Vö. ACGr 1, ff. 287–288. (= Források, 3. sz. irat).

¹⁰⁷ FEDALTO, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis* (op. cit. 10. jegyzet), I, 551. (Chimara).

¹⁰⁸ STANILA, *Relazione*, 20. (KARALEVSKIJ, 459–460.); LAURENT, *Le patriarche d'Ochride* (op. cit. 66. jegyzet), 19. 1. jegyzet; ACGr 1, f. 287. (= Források, 3. sz. irat).

¹⁰⁹ STANILA, *Relazione*, 17. (KARALEVSKIJ, 456–457.).

¹¹⁰ STANILA, *Relazione*, 15. (KARALEVSKIJ, 455.).

¹¹¹ Vö. ACGr 1, f. 284v. (= Források, 4. sz. irat).

¹¹² Vö. LEGRAND, V, 360. (Drimades, 1668. június 13.: „A cimarraiak az utóbbi időben többször írtak nekünk levelet, melyekben hol kérve, hol fenyegetőzve győzködtek, hogy költözzek át hozzájuk tanítónak. Én azonban Drimadesben maradok, mert a monsignoréval így ítéltük helyesnek. Aztán jöjjön, aminek jönnie kell.”).

¹¹³ Vö. LEGRAND, V, 342.: „A misszionárius úr átköltözött Cimarrába, hogy ott működjön tanítóként, mivel Drimadesben a püspöki kiközösítés miatt a diákok szétszéledtek. De ugyanez fog történni Cimarrában is.” (Drimades, 1670. március 6.); STANILA, *Relazione*, 21. (KARALEVSKIJ, 460.).

lásra, valamint a lelki dolgok és az örök élet iránti teljes érdektelenségét (...) az evangéliumi tanács szerint leráztam lábaimról a port és eltávoztam arról a vidékről és Cimarra kastélyába mentem.”¹¹⁴

1669 novemberében tehát (mivel maga De Camillis írja, hogy Drimadesben másfél évig működött) az ifjú hittérítő áttette székhelyét Cimarrába. Az ottaniak „nagy kedvességgel fogadták, mivel már hosszú ideje lelki vezető nélkülül éltek, s gyermekeiket senki sem tanította”.¹¹⁵ Az új lakását a cimarrai kastélyban összehasonlíthatatlannul jobbnak ítélte drimadesi otthonánál. A „bivatalából fakadó teendők ellátására” a cimarrai püspöki templomot kapta meg.¹¹⁶ A „számos szomorúságra okot adó körülmény” ellenére (többek között Stanila halálosnak tűnő betegsége),¹¹⁷ De Camillis leveleiből egyfajta lelki megnyugvás olvasható ki.

Lakószobájában ingyenes iskolát nyitott mintegy húsz gyermek számára, akik közül sokan a környező településekről jártak be. Egyik leveléből tudjuk, hogy a Szentírás könyveit – Szent Pál leveleit és a Zsoltárok könyvét – használta alapszövegnek (valószínűleg Drimadesben is ezt a módszert alkalmazta).¹¹⁸ Ugyanakkor Cimarrában sem tudott az írás-olvasás oktatásánál előrébb lépni: a katekizmus vagy esetleg a grammatika oktatására egyáltalán nem volt fogadókészség.

3. 4. Mi jellemezte De Camillis cimarrai tartózkodását? Szegénység és nyomorúság – nem csak anyagi – „sokak barbár hálátlansága”, az elhagyatottság érzése a Propaganda Kongregáció és a Görög Kollégium előljáróinak érdektelensége miatt, akik hosszú időn át se híreket, se pedig ellátmányt nem küldtek neki, hogy megvehesse a „betevő falatot”, a helybeliek megalázó gúnyolódása, akik azt terjesztették róla, hogy azért kellett Albánia nyomorúságát elszenvednie, mert ő „volt a római iskolák számará”, aki képtelen bármilyen tisztességes feladatra és akit ki tudja milyen vétkéért száműztek erre a vidékre,¹¹⁹ a könyvek és a beszélgetőtársak hiánya, akikkel kikapcsolódásképpen filozófiai és teológiai kérdésekről társalkodhatott volna. Vagyis kényszerű semmittevés és unalom.¹²⁰ S végül az a lehangoló felismerés, hogy erőfeszítései és szenvedései, melyeket „Jób türelmével viselt el”, kezdetről fogva kudarcra voltak ítélve. Mindez arra vezette, hogy feltegye a kérdést a

¹¹⁴ Vö. ACGr 1, f. 290. (= Források, 5. sz. irat).

¹¹⁵ ACGr 1, f. 290. (= Források, 5. sz. irat).

¹¹⁶ STANILA, *Relazione*, 21. (KARALEVSKIJ, 460.).

¹¹⁷ STANILA, *Relazione*, 21. (KARALEVSKIJ, 460–461.).

¹¹⁸ ACGr 1, f. 290v. (= Források, 5. sz. irat): De Camillis ír arról, hogy miután megérkezett Cimarrába elkezdett „írni-olvasni tanítani néhány gyereket” (Cimarra, 1670. október 30.); ACGr 1, 292.: miután pontosít, hogy Cimarrában „kb. húsz gyereket tanít írni-olvasni”, majd némi keserőséggel hozzátesszi „doktorijuk (ti. a kisiskolásoknak) azt, hogy megtanulják beyesen olvasni a zsoltárokat és Szent Pál leveleit” (vö. ACGr 1., = Források, 6. sz. irat: Cimarra, 1671. július 21.).

¹¹⁹ ACGr 1, f. 285–285v. (= Források, 4. sz. irat: Cimarra, 1669. november 21.).

¹²⁰ Lásd: különösen a 4. számú iratot (Cimarra, 1669. november 21.), melyben De Camillis kijelenti, hogy nem kapott választ a Kongregációtól arra a levelére, melyben tanácsot kér arra vonatkozólag, hogy mit tegyen, „hogy ne töltsé az idejét ezen a helyen hiába és akadályoztatva” (ACGr. 1, 282.); vagy mikor Cimarra elhagyására kér engedélyt, minthogy „ott hiába tölti idejét, anélkül, hogy lebetűsége lenne bivatalból fakadó feladatai teljesítésére” (ACGr 1, 283v.). Lásd: uo. f. 284v. („itt-tartózkodásunk mennyire hiábaraló”) és f. 285. (ahol kijelenti, hogy a hegyek között „senki sincs, aki válaszolni tudna nekiünk”).

Kongregációnak: vajon tényleg szükséges-e, hogy „*filozófiai és teológiai doktorokat*” küldjenek olyan tudatlan emberek közé, akik még csak „*arra sem képesek, hogy rendesen vessenek keresztet*” és akiknek elegendő lenne egy olyan pap, aki „*tud írni-olvasni és mondani nébány jámbor mondatot*”.¹²¹ A háborútól is félnie kellett: a törökök Ioannina közelébe értek, ami mindössze kétnapi járásra volt Cimarrától. Ha elfoglalják a várost, akkor semmi sem mentette volna meg „*az örök rabszolgaságtól, vagy a biztos haláltól*”.¹²² Ilyen körülmények között működött De Camillis a cimarrai görög katolikus misszióban. Ezek fényében elgondolkodtató a katolikus hit terjesztése melletti elkötelezettsége, a római katolikus egyház iránti hűsége, a Propaganda Kongregáció rendelkezéseinek való teljes és őszinte alávetettsége. Az esküt, amit szinte gyerekként írt alá, anélkül, hogy megértette volna annak súlyát, érett fejvel tudatosan és vallásos lelkiülettel tartotta meg.

4. De Camillis római lelképásztori és kulturális tevékenysége (1672. május – 1689. november 5.)

4. 1. 1671 novemberében, miközben De Camillis még Cimarrában tartózkodott, az isztriai Pula püspöke azt kérte a Propaganda Kongregációtól, hogy a Görög Kollégium egy másik növendékével, N. Chiozzával együtt helyezzék át a pulai egyházmegyébe. A püspök a hajdúk közé kívánta küldeni, akiket „*a szakadár görög hiten és szertartáson lévő*” népességnek ír le, akik „*közül sokan annyira járatlanok a vallási kérdésekben, hogy azt sem tudják, hogy ők maguk melyik vallás követői*”.¹²³ Nem tudjuk, miért éppen De Camillist választották ki a feladatra, s ki volt az, aki felhívta rá a pulai püspök figyelmét. Mindenesetre a terv nem valósult meg. 1672 májusának végén¹²⁴ – miután bőségesen letelt a cimarrai misszióban letöltendő három esztendő – De Camillis engedélyt kapott a Kongregációtól arra, hogy visszatérjen Rómába „*ügyeinek intézésére*”.¹²⁵ Valószínű, hogy ezek az „ügyek” összefüggésben álltak nagybáty-

¹²¹ Vö. ACGr 1, 284. és 284v. (= Források, 4. sz. irat: Cimarra, 1669. november 21.).

¹²² Vö. ACGr 1, f. 285. (= Források, 4. sz. irat).

¹²³ Vö. M. JAČOV, *Le missioni cattoliche nei Balcani durante le due grandi guerre: Candia (1645–1669), Vienna e Morea (1683–1699)*, Città del Vaticano 1998 (Studi e Testi 386), 116. (1671. november 18-án kelt irat), 117–118. (1671. november 23-án kelt irat). A növendék Antonio Chiozzához (Κλοντζας) vö. TSIRPANLIS, 567. (473. sz.). Nem világos, hogy a dokumentumban keresztnevének kezdőbetűje miért „N” (talán az „A” téves írása?). Minthogy azonban nincs más Chiozza nevű növendék, ezért mindenképpen logikus az azonosítás. A szóban forgó 1671-es dokumentum megerősíti a Tsirpanlis által is megfogalmazott kételyeket (TSIRPANLIS, 367.) azzal az információval kapcsolatban, mely szerint Chiozza 1658-ban pestisben meghalt (ACGr. 14, f. 19.). Egyébként fennmaradt egy 1676. június 19-i keltezésű levél is, amit Chiozza a Propaganda Kongregáció titkárának, Urbano Cerrinek írt.

¹²⁴ Ezt a dátumot egy 1672. május 22-i keltezésű levélből vettem, amit a cimarrai lakosok a Propaganda Kongregáció bíborosainak írtak, s ami így kezdődik: „*Ezekben a napokban a főtisztelendő Giovanni Camilli doktor úr eltávozott Cimarra városából*”: vö. BORGIA, *I monaci basiliani*, 161–162.

¹²⁵ STANILA, *Relazione*, 23 (KARALEVSKIJ, 463.).

jának, Bernardo Mainerióának a halálával.¹²⁶ 1673. április 18-i keltezéssel De Camillis részletes jelentésben számol be a Kongregációnak cimarrai tevékenységéről.¹²⁷

Alig egy hónappal Albániába való érkezését követően *Giovanni Camillo* (az albániai tartózkodása idején így írta alá leveleit) megérezte, hogy a cimarrai misszió nem sok jót ígér neki. Egy 1668. június 13-án kelt – nyugodt hangvitelű, de határozott – levelében a fiatal és lelkes pap jónak látta tisztázni, hogy a hároméves ciklus letelte után a Kongregáció nem tagadhatta meg tőle azt (amihez egyébként joga volt), hogy „szabadon oda menjen, ahová akar”. Mindezt azért tartotta fontosnak, hogy „*nagyobb kedvvel szolgálja a Kongregációt*”.¹²⁸ Ebben a levélben nem jelzi pontosan, hogy hová kívánt menni és mit akart csinálni visszatérése után. Tény az, hogy a Rómába való visszatérése után „*a San Sergio e Bacco templomban és házában*” szállt meg és ott élt tizenhét éven keresztül. Rómában belépett a bazilita rendbe és görög szokás szerint felvette a József nevet. Néhány évvel később (1674) „*a baziliták és egész Oroszország szentszéki képviselője*” lett. Ezt a tisztséget egészen 1689-ig betöltötte.¹²⁹

4. 2. Római lelkipásztori szolgálatával párhuzamosan,¹³⁰ melynek során kiváló baráti és munkakapcsolatot ápolt jóakarójával, Ciprián Zochovszkij kijevi érsekkel, a Görög Kollégium egykori növendékével,¹³¹ De Camillis úgy tűnik végre időt és alkalmat talált arra, hogy jó kedvvel szeretett tanulmányaival is foglalkozzon.

4. 2. 1. 1677-ben De Camillis olasz nyelven adott ki Rómában egy lelkiségi könyvet, melynek címe: *La vita divina ritrovata fra' Termini del Tutto, e del Nulla*,¹³² amit Ciprián Zochovszkijnek ajánlott.

A nyolcadív méretű kötet összesen 565 oldalból áll (ebből huszonhét számozatlan). Tartalmazza a Zochovszkijnek szóló ajánlást (ezt Legrand kiadta: V. 110–

¹²⁶ Vö. BORGIA, *I monaci basiliani*, 157.

¹²⁷ A *Relazione*, jelzete: APF, S(crittura) O(riginale) R(iferite), vol. 439., kiadatlan. Bizonyos részeit Borgia kiadta: BORGIA, *I monaci basiliani*, 112–115., 116–118., 126–128., 144–145., 157–159. A *Relazione*t érdemes összevetni azzal a jelentéssel, amit 1685-ben Arcadio Stanila adott le a Kongregációnak (kiadva: KARALEVSKIJ, 445–470.).

¹²⁸ LEGRAND, V, 359.

¹²⁹ NILLES, *Symbolae*, 856.

¹³⁰ De Camillisenek az években végzett tevékenységéhez vö. A. G. WELYKYJ, *Supplicationes Ecclesiae Unitae Ucrainae et Bielarussiae, vol. I. 1600–1699*, Romae 1960 („Analecta OSBM”, series II, sectio III), 239. (334. sz.) (1676 körül.: De Camillis engedélyt kér a Kongregációtól arra, hogy „*kíséret nélkül közlekedjen a város utcáin*”, mivel egyetlen segítője van, akinek gyakran a templomban kell szolgálnia); uo. 253–254. (350. sz.) (1682: a rutén püspökök nevében De Camillis engedélyt kér arra, hogy „*különbségtétel nélkül gyóntathassák a latin és a görög szertartású híveket, [...] ami a bűnbánók kényelmét és a két rítus hívei közötti testvéri érzelmet erősítését szolgálja*”); uo. 280–281. (372. sz.), (1686. december 16: De Camillis kéri, „*hogy a rutén szerzetesek ne foglalhassák el a Collegio Urbanianóban fenntartott helyeket, hanem azokat adják át a Propaganda Kongregáció által odairányított két görög szerzetesnek*”); uo. 293–294. (381. sz.) (1689: minthogy Magyarországra távozik, De Camillis Samuele Vladovoszkijt javasolja utódjának a San Sergio e Bacco templomban); WELYKYJ, *Acta (op. cit. 8. jegyzet)*, 54. (603. sz.), (1675. július 30.: De Camillis a *Bulla leonina* pontos értelmezését kéri, mely „*lehetőséget ad a második házasság megkötésére, amennyiben az első házastárs a hitetlenek fogságába esett*”).

¹³¹ Róla: TSIRPANLIS, 611–612. (526. sz.).

¹³² Vö. LEGRAND, V, 89.; 109–114.; PAPADOPOULOS, I, 3018. sz. Valószínűleg erre a könyvre utal NILLES, *Symbolae*, 856.

114), az olvasóhoz intézett előszót (*Prefazione al Lettore* – melyben a szerző jelzi, hogy művének az a célja, hogy „megtalálja azokat a legjobb utakat, melyek a keresztény tökéletességhez, az örök boldogság elnyeréséhez és a legbensőségesebb Istenélményhez vezetnek”), magát a traktátust (1–530. o.) és a fontosabb témák jegyzékét (531–538. o.).

A könyv központi traktátusa három részből áll, melyeket a szerző fejezetekre és azon belül a margó szélén jelzett paragrafusokra osztott (vö. Források, 8. sz. irat). A mű címét az alábbiak szerint kell értelmezni: az isteni élet (*la vita divina*, melyre az embernek törekednie kell) úgy érhető el, ha az emberben teljesen tudatosul a Minden (*il Tutto*, vagyis Isten) és a Semmi (*il Nulla*, vagyis az ember és az őt körülvevő világ).

A mű elemzését ugyanebben a kötetben Cyril Vasiľ végzi el.

Pontosan nem tudjuk, hány példányban került De Camillis műve kiadásra. Azt tudjuk, hogy mintegy hétszáz példányt a szerző a „*San Sergio e Bacco vendégházában*” raktározott el, „*ahol rektoraként működött*”. Amikor De Camillis munkácsi kinevezést kapott, ezek a kötetek a vendégházban maradtak. De Camillis utódját a rektori tisztségben, egy bizonyos Polikárp atyát zavarta a rengeteg könyv, ezért az a „kiváló” ötlete támadt, hogy kilónként eladja. Könnyen megérthetjük a szerző heves reakcióját, amikor értesült a kötetek szomorú sorsáról. Kártérítésre is igényt tartott, de az igény elutasításra került.¹³³ Tudjuk viszont, hogy minden rosszban van valami jó. Polikárp atya könnyelműsége következtében De Camillis műve ma igazi könyvritkaság. Egy példányát Legrand megtalálta a római Biblioteca Casanatensében, míg egy másikat mind a mai napig a Pápai Keleti Intézet könyvtára őriz. Minthogy valóban ritkaságról van szó talán érdemes lenne elkészíteni a mű faksimile kiadását, jegyzékekkel és egy bevezető tanulmánnyal ellátva. Ezzel talán megmenthetjük az utókor számára.

4. 2. 2. Kétségtelen, hogy 1689. november 5-ig, mikor kinevezték „*a Magyar Királyság görög szertartású népeinek*” püspökévé, De Camillis csak „*egy olasz nyelvű lelkeségi könyvet*” publikált, amit a fent említett művel azonosíthatunk.¹³⁴ Nyilvánvaló, hogy Salvatore Marchianò erre utal azon a listán, melyet a Görög Kollégium egykori növendékeiről állított össze (*Scriptores operum typis editorum*) és ami az 1684-ben kiadott *Caelestes christianae in Turcas expeditionis duces* című könyv melléklete (xxiii–xxv.

¹³³ WELYKY, *Acta* (op. cit. 8. jegyzet), vol. 2, 131–132. (694. sz.) = Uő., *Litterae Episcoporum* (op. cit. 7. jegyzet), vol. 4, 169–170. (132. sz.) (1695. június 14-i keltezésű irat): „*Mons. Giuseppe de Camillis, a magyarországi Sebaste püspöke, kifejti, hogy (...) a Rómából való távozásakor a San Sergio e Bacco templom vendégházában a La vita divina című könyv mintegy 700 példányát hagyta, melyeket saját költségén nyomtatott azzal a rendelkezéssel, hogy az azokból befolyó bevétel osszák meg két unokaöccse között, akik közül az egyik, Niccolò de Camillis a Collegio Urbano növendéke. Polikárp atya, a szőben forgó vendégház jelenlegi rektora, viszont papírúrbán értékesítette azokat (...) ezért a kérelmező azt kéri az Eminenciás Biboros Uraktól, hogy kötelezzék Polikárp atyát a könyvek árának megtérítésére.*” Lásd: WELYKY, *Litterae* (op. cit. 8. jegyzet), vol. 2, 209. (815. sz.); TSIRPANLIS, 602. Niccolò De Camilliról vö. fentebb 8. jegyzet.

¹³⁴ NILLES, *Symbolae*, 884. (= BORGIA, *I monaci basiliani*, 164.).

o.).¹³⁵ De Camillis következő művére 1693-ig kellett várni, amikor megírta katekizmusát, amit ruszinra, majd pedig románra is lefordítottak.¹³⁶

A kutatás nyitott kérdései közé tartozik De Camillis görög nyelvű könyveinek problémája. A többször idézett 1689-es keltezésű önéletrajzában De Camillis jelzi, hogy a *La vita divina ritrovata* című művén kívül „*másik hat görög népnyelvű könyv megírásával*”¹³⁷ készült el: nem tudjuk, hogy ezek közül bármelyik is nyomtatásban megjelent volna. Egy másik levélben, amit 1701-ben munkácsi püspökként írt, De Camillis ír egy görög nyelvű könyvéről (az olasz címe: *Letioni Dottrinali e Parenetiche per tutte le Domeniche, ed alcune parti dell'anno, secondo il Rito greco*), amit szeretett volna a Propaganda Kongregáció nyomdájával Rómában kiadatni.¹³⁸ Nem tudjuk, hogy ez azon hat mű közé tartozik-e, melyekről 1689-ben tett említést és hogy végül kiadásra került-e. De Camillis görög nyelvű könyveinek felfedezése, akár kézirat formájában is, nagy mértékben hozzájárulna a lelkiségi témákban való állásfoglalásának alaposabb megismeréséhez, irodalmi képességeinek feltárásához, valamint annak vizsgálatához, hogy a puszta szándékokon túlmenően a valóságban mennyire sikerült elszakadnia a „nyugati latin” kultúrától és gondolkodásmódtól.

4. 3. Rómába érkezve De Camillis olyan elfoglaltságot keresett, ami lehetővé tette számára a tudományokban való elmélyülést. Ez magyarázza az 1678–79-ben beadott kérelmét is, mely arra irányult, hogy ő kapja meg a Vatikáni Könyvtárban Giorgio Griparis, *scriptor graecus* állását.¹³⁹ Ez a terve csak 1688. február 10-én valósulhatott meg, amikor Zochovszkij bíboros közbenjárására IX. Ince (1676–1689) őt nevezi ki görög scriptorrá. A Vatikáni Könyvtárban folytatott tevékenységéről, mely egyébként rövid ideig tartott, maradtak fenn nyomok: befejezte a *Palatini greci* kódexek inventáriumát, amit még Iulius de Iulius kezdett el (mai jelzete Vat. gr. 2521.) és ő írta a Vat. gr. 1961. (ff. 124–144.) második részét, ami a Vat. gr. 1439. eredeti kézirat alapján készült másolata. De Camillis által lemásolt mű (1290 utánra datálható) „Khilasz” János, ezezusi érsek cáfolata, melyben a szerző arra szólítja fel az arzenita eretnekeket, hogy ne okozzanak zavart az egyházban.¹⁴⁰ Minthogy

¹³⁵ A teljes cím, a könyv leírása és egyéb információk: LEGRAND, V, 137. (206. sz.); PAPADOPOULOS, I, 1484. sz., II, *449. sz. (a 160. és 161. oldalakon olvashatunk De Camillisről). A növendék Teodoro Pangalóról és Salvatore Marchianóról, a könyv szerkesztőiről, vö. TSIRPANLIS, 671–672. (619. sz.) és 661–662. (599. sz.).

¹³⁶ WELYKYJ, *Acta* (op. cit. 8. jegyzet), 120. (680. sz.). Lásd: fentebb 62. jegyzetet is.

¹³⁷ VÖ. NILLES, *Symbolae*, 884. (= BORGIA, *I monaci basiliani*, 164.).

¹³⁸ WELYKYJ, *Litterae* (op. cit. 8. jegyzet), vol. 2., 248. (879. sz.) (1702. január 9-i keltezésű irat) és Uő., *Litterae Episcoporum* (op. cit. 7. jegyzet), vol. 4., 234. (179. sz.) (Munkács, 1702. február 10.): „*Kétszer írtam a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, hogy részesülhessek abban a kegyben, hogy a Kongregáció nyomdájára nyomtassa ki görög népnyelvű könyvemet, melynek címe: Letioni Dottrinali e Parenetiche per tutte le Domeniche, ed alcune parti dell'anno, secondo il Rito greco (...). Tudom, hogyha Oláhországba küldeném, ott lenne alkalmas személy a munka elvégzésére, (...) de azt is tudom, hogy ott csak szakadárok élnek, akik megváltoztatnák a szöveget és azt hinné a világ, hogy az a szerzőtől származik. Ezért szívesebben adatnám ki könyvemet Rómában*”. Vö. Vall. – Fondo Allaci, 52., 161–162. (vagy f. 83. r/v): „*De Camillis görög nyelvű erkölcsi és vallásos témájú könyveken dolgozik*” (TSIRPANLIS, 603.).

¹³⁹ VÖ. WELYKYJ, *Acta* (op. cit. 8. jegyzet), 71. (623. sz.) (1679. június 26-i keltezésű irat); BIGNAMI ODIER, *La Bibliothèque Vaticane* (op. cit. 1. jegyzet), 411.

¹⁴⁰ P. CANART, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Codices manu scripti recensiti. Codices Vaticani Graeci. Codices*

ez az átírás munkaköri kötelességei közé tartozott, nem sokat árul el De Camillis tudományos érdeklődéséről.

De Camillis írnoki tevékenységének vizsgálata lehetővé teszi számunkra azt, hogy végre megismerjük görög írásképét is (ekkor már kb. 48 éves!).¹⁴¹ Valószínű, hogy De Camillis írta azt a hatvankét kéziratos oldalt is, melyek egy 1644-ben Velencében nyomtatott *Horologion* végén találhatóak, ami 1684-ben az ő tulajdonában volt.¹⁴² Az inventárium és ezen oldalak összevetése minden kétséget elhárít majd.

5. Összegzés

De Camillis 1689. november 5-én fejezi be tevékenységét a Vatikáni Könyvtárban: ugyanezen a napon kapja sebatei – *in partibus infidelium* – kinevezését.¹⁴³ A következő évben a munkácsi egyesültek apostoli vikáriusává nevezik ki. 1706-ban bekövetkezett haláláig ott működik.¹⁴⁴

De Camillis olyan katolikus családban született, mely ismereteink szerint egyidejűleg három püspököt is adott a katolikus egyháznak. Gyermekként került Rómába, ahol a Görög Kollégium növendékeként lehetőséget kapott arra, hogy magas színvonalú filozófiai és teológiai képzésben részesüljön. Ő maga erről így vall: „*atyám házában lelkiséget, a Görög Kollégiumban racionális gondolkodást kaptam*”.¹⁴⁵ A Cimarra durva és terméketlen hegyei között eltöltött három és fél esztendő alatt az evangélium ifjú szolgája saját magán tapasztalhatta meg mindazt, amit a missziók világáról olvasott. Alkalma nyílt arra is, hogy néhány veleszületett tulajdonságát fejlessze és gyakorolja: az alázatosságot, a (jóbi) türelmet, a tökéletesedés iránti

1745–1962, t. I. *Codicum enarrationes*, In Bibliotheca Vaticana 1970, 784.; t. II., In Bibliotheca Vaticana 1973, lxxi; P. CANART, *Les Vaticani Graeci 1478–1962. Notes et documents pour l’histoire d’un fonds de manuscrits de la Bibliothèque Vaticane* (Studi e testi 284), Città del Vaticano 1979, 106–107., 109. Az, amit ACGr 6, f. 282. közöl, vagyis hogy De Camillis tizennyolc éven át volt a Vatikáni Könyvtár *scriptor*-a, nyilvánvalóan téves: vö. NILLES, *Symbolae*, 856. Továbbá: BIGNAMI ODIER, *La Bibliothèque Vaticane* (op. cit. 1. jegyzet), 125. 92. és 144. jegyzetek (adatok a De Camillis által másolt *Inventarió*-ról), 145. és 300. (a *scriptor graecus* feladatairól). Kihilasz János művét kiadta: J. DARROUZÈS, *Documents inédits d’ecclésiologie byzantine* (Archives de l’Orient chrétien 10), Paris 1966, 348–404.; a szerzőről és művéről vö. uo., 86–106.

¹⁴¹ Vö. CANART, *Les Vaticani Graeci 1478–1962* (op. cit. 140. jegyzet): a könyv 42. számú melléklete De Camillis írásképét ábrázolja, az *Inventario* alapján.

¹⁴² Vö. PAPADOPOULOS II., *388. sz. (és I., 2782. sz.).

¹⁴³ Helyére mint *scriptor graecus* „*un certain Diego de Utrélusce*” került felvételle (1689. december 13.): vö. BIGNAMI ODIER, *La Bibliothèque Vaticane* (op. cit. 1. jegyzet), 298.

¹⁴⁴ RITZLER–SEFRIN, *Hierarchia Catholica* (op. cit. 4. jegyzet), vol. V., 347. 4. jegyzet (Sebast.); WELYKYJ, *Litterae Episcoporum* [op. cit. 7. jegyzet], t. 3., Romae 1974, 308–310. De Camillis életének ezen szakaszához vö. BORGIA, *I monaci basiliani*, 162–164.; GHITTA, *Nașterea unei Biserici*. (op. cit. 1. jegyzet), 117–149. Az erdélyi kereszténység történetének és bizánci vonatkozásainak rövid, de kiváló összefoglalása: D. I. MUREȘAN, *L’Eglise roumaine de rite byzantin unie avec Rome*, L’Oeuvre d’Orient, Paris 2006. (sorozaton kívüli szám, *Chrétiens d’Orient*), 73–76.

¹⁴⁵ Vö. ACGr 1, 290. (= Források, 4. sz. irat: Cimarra, 1670. október 30.).

belső igényt, a rendkívüli bölcsességet, az előjáróknak való vak és feltétlen engedelmességet, a Római Katolikus Anyaszentegyház melletti teljes elkötelezettséget, az evangelizáció ügye iránti önzetlen odaadást.¹⁴⁶ Az erős testfelépítésű és lelkületű, pozitív gondolkodású De Camillis hamarosan szerepet cserélt Andrea Arcadio Stanila püspökkel: már ő adott tanácsot a naiv, gyengekezű és sokat betegeskedő püspöknek, akit egyúttal óvott és védelmezett is. Végül a Rómában töltött tizenhét esztendő alatt a tudományos területen szerzett ismereteinek és lelkipásztori tapasztalatainak köszönhetően a megfelelő élet- és munkakörülmények közé került. Szerencsés választásnak minősíthetjük azt, hogy az illetékesek őt nevezték ki a munkácsi egyházmegye élére.

Nem kétséges, hogy De Camillis lelkipásztori tevékenységét Magyarországon odaadással, hűséggel és kitartással végezte és arra törekedett, hogy azt több irányba kibővítsé és fejlessze. Magyarországi éveinek vizsgálatát e kötetben más kutatók végzik el. Ugyanakkor nem hiszem, hogy átlépném „hatáskörömet”, ha ezekkel az évekkal kapcsolatosan megemlítek egy olyan szempontot, amire a kollégák többsége talán nem figyelt fel. Miután megkapta a munkácsi püspökség élére szóló kinevezését, De Camillisben minden bizonnyal tudatosult az is, hogy soha többé nem láthatja viszont szülőházát, családját, akikről már ki tudja, mióta nem kapott hírt, kedves szigetének tengerpartját és a *kikötőt, ahol a masztix terem*. Bár engedelmisséggel fogadja az új megbízatást és *nagy kedvvel* lát a feladat lehető legjobb végrehajtásához, meggyőződésem, hogy szívében fenntartott egy kis helyet szeretett Görögországának. Érdemes lenne ebbe a szöveggörnyezetbe beilleszteni azokat a beszélgetéseket, melyeket 1689–1690-ben Bécsben folytatott egykori tanulótársával, Alexandrosz Maurocordatossal, aki időközben a Fényes-séges Porta főtölmácsa lett. Ezek a beszélgetések elsősorban arról folytak, hogyan lehetne megteremteni a muzulmánok és a keresztények békés egymás mellett élésének feltételeit.¹⁴⁷ Szintén a hazája iránt érzett szeretetének jeleként értékelhetjük azt is, hogy 1701-ben már munkácsi püspökként állítja össze a *Letioni Dottrinali e Paneretiche* című könyvét, melyről azt tartja, hogy *nagyon hasznos lesz nemzete számára, mivel az ilyen jellegű, népnyelven írott, megbízható könyvek száma igen csekély*. Természetesen nem akarom azt sugallni, hogy akár a legcsekélyebb mértékben is elhanyagolta volna főpásztori kötelességeit a munkácsi egyházmegyében, ez a meggyőződésem (bár levéltári adatokkal nem tudom alátámasztani) a szülőföldjéhez való erős érzelmi ragaszkodása tekintetében, De Camillis püspök – khioszi „latin” növendék és munkácsi „görög” püspök – emberi vonásainak megragadását kívánja szolgálni.

Fordította: Végbseő Tamás

¹⁴⁶ Vö. ACGr. 1, f. 288. (= Források, 3. sz. irat: Drimades, 1669. szeptember 20.); ACGr 1, f. 285v. (= Források, 4. sz. irat: Cimarra, 1669. november 21.); ACGr 1, 291v. (= Források, 5. sz. irat: Cimarra, 1670. október 30.); ACGr 1, f. 293v. (= Források, 6. sz. irat: Cimarra, 1671. július 21.).

¹⁴⁷ Vö. ALEXANDRE A. C. STOURDZA, *L'Europe Orientale et le rôle historique des Maurocordato. 1660–1830*, Paris 1913, 336–1338.; Z. N. Τσιτσανλιῆ, Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, (art. cit. 41. jegyzet), 279.

Források

Megjegyzések:

1. Az esküszövegek átírásakor meghagytam az eredeti helyesírást, mert az tükrözi az ifjú De Camillis nyelvismeretének fokát.
2. A 3., 4. 5. és 6. dokumentumok (TSIRPANLIS, 601.) esetében a könnyebb olvasat érdekében – alapvetően megtartva az eredeti helyesírást – feloldom a rövidítéseket, a szöveget bekezdésekkel tagolom és javítom az írásjelek használatát.
3. Az „*Ordini et consuetudini*” dokumentumból a tartalomról összképet nyújtó két „*Indici*”-t és a De Camillis kollégiumbeli időszakát leginkább érintő három fejezetet adom közre.
4. Tekintettel arra, hogy a „*La vita divina*” című mű a kevés fennmaradt példány miatt nehezen konzultálható, közreadom a tartalomról összefoglalást nyújtó tárgymutatót („*Tavola delle principali materie*”).

1.

Róma, 1657. január 6.

De Camillis első (olasz nyelvű) esküjének szövege.

ACGr 53, f. 269v.

Die 6. ianuarij 1657

Io Gio: de Camillis figliolo di Stamati de Camillis della diocesi di Scio avendo piena notitia dell'istituto di questo Collegio mi sottopongo volontariamente alle leggi, et constitutioni di esso, lequali abbraccio secondo le esposizione de superiori e quelle prometto oservare contutte le mie forze

Di piu prometto e giuro che mentre staro inquesto Collegio e doppo che usciro da esso in qualsivoglia maniera o finiti o non finiti li studij avanti che siano pasati tre anni non entraro in alcuna religione Compagnia overo Congregatione regolare se non del ordine di S. Basilio senza spetiale licenza della Sede Apostolica o del Nuntio delistesa Sede ne farò professione in alcuna di esse

Similmente prometto e giuro che così comandando le min(entissi)mo Cardinale protettore overo la Sacra Congregatione de propaganda fide abraciarò lostato eclesiastico e particolarmente monacale di S. Basilio con eser promosso a tutti gli ordini sacri anche del Sacerdotio quando parerà alli Superiori

Inoltre prometto e giuro che così volendo le min(entissi)mo Cardinale protettore overo la sopradeta Congregatione de propaganda fide overo il nuntio dellistesa Sede ritornero senza dimora alla mia provincia acioche ivi nel aministratione delle cose divine io impieghi lamia fatica, e diligenza per salute dele Anime, il che anche farò quando con licenza della sopradetta Sede, ò doppo tre anni predetti senza la predetta licenza emtraro in Religione Compagnia ò congregatione Regolare et in alcuna di esse farò professione

E questo avanti Dio e voi prometto e giuro così Dio mi aiuti e questi S. Evangelij di Dio

Io Gio: de Camillis affermo quanto disopra mano propria

Io D. Vittorio Corifeo fui presente¹

Io D. Andrea Stanila fui presente²

2.

Róma, 1658. június 8.

De Camillis második (latin nyelvű) esküjének szövege.

ACGr 53, f. 272v.

Die octava Junij anno 1658

Ego Joannes de Camillis filius Stamati de Camillis diocesis Chij iuro me ritum Gręcum à S. R. E. probatum perpetuo servaturum neq(ue) à Collegio dissessurum nisi legitime dimitar ab ijs ad quos spectat, quos spectat³ tunq(ue) statim in Gręciam profecturum, nisi alio à superioribus missus fuero ibiq(ue) quantum in me erit fidem Catholicam, quam in hoc Collegio didicerim seminaturum neq(ue) acturum unquam ut ad ritum latinum transire mihi liceat

Promitto preterea me dum in Collegio versabor instituta, et constitutiones eius iusta Superiorum interpretationem servaturum neq(ue) à communi omnium alumnorum vivendi ratione, vel in vestitu, vel in habitatione, vel in victu discesurum, neq(ue) quicquam moliturum contra constitutiones instituta, et moderatore Collegij

Sic me Deus adiuvet, et hec SS. Euangelia Dei

Ego Joannes de Camillis afirmo ut supra

Ego D. Onuphrius Constantinus fui praesens⁴

Ego Joannes Pastritius fui praesens⁵

3.

Drimades, 1669. szeptember 20.

De Camillis levele Nicolò del Nero rektorhoz.

ACGr. 1, ff. 286–288v.

Molto Reverendo Padre e Padrone mio osservandissimo, Padre Nicolò del Nero⁶

È un anno incirca che non mi capitò mai lettera di Vostra Reverenza, la onde non ho alcuna nova del suo stato né so se ancora perseveri Rettore del Collegio Greco; e per

¹ Vittorio Corifeóról: a tanulmány 24. jegyzete.

² Andrea Staniláról: a tanulmány 25. jegyzete.

³ A „*quos spectat*” kétszer írva.

⁴ A jobb lapszélen más kézzel későbbi betoldás: „*Episcopus dicti Coll(egii) Graec(orum)*” (nyilván Onofrio Costantinire, a Kollégium püspökére vonatkozik).

⁵ Giovanni Pastriziról: a tanulmány 29. jegyzete.

⁶ Nicolò del Neróról: a tanulmány 73. jegyzete.

questa cagione nella soprascritta non hò voluto esprimere il suo nome accio che, se forse Vostra Reverenza non perseverasse in Collegio, non fosse dall'altro Rettore rifiutata la lettera.

Io con tutto che mi passi una vita posso dire romitica si per la sterilità del luogo nel quale apena si ritrova il puro pane, di meglio col quale questi habitatori s'alimentano, si anche per la mia gran poverta, la quale posso dire che sia estrema perché, avanti che arrivassi in questa residenza, consumai quasi tutto il denaro che havevo, parte nel viaggio e parte nella lunga e pericolosa infermità che passai in Otranto.⁷ Et hora gia è un anno e mezzo che sono arivato, et altro denaro novo non ricevei, che dieci soli zecchini da uno che li doveva all'Illustrissimo Monsignore Onofrio.⁸ E con quelli mi sono fatto un'aparato per celebrare la messa; e perché non bastarono a comprarmi anche un calice et una patena, non posso mai celebrare se non quando l'Illustrissimo Monsignore Arcadio vuole, per sua carità, astenersi dal celebrare per imprestarlo a me. Forse parerà questo strano a Vostra Rreverenza e mi dirà che potrei ò avanti ò dopo il Monsignore celebrare ogni giorno; ma considerati i riti, l'usanze del luogo, e l'impieghi, non posso farlo, con qualche discapito della missione, di maniera che non con altro denaro io al presente mi mantengo che con quello imprestatomi dall'Illustrissimo Monsignore Arcadio,⁹ il quale se non si fosse qui meco incontrato, e non mi havesse per amicitia e per carità sovenuto di quello che mi faceva di bisogno, sarei da molto tempo fa necessitato ad abandonare questa missione, et andarmene in qualche altra parte, dove al meno, se non con¹⁰ altro, elemosinando havessi trovato il mio vitto necessario, poichè qui sperare cio non potrei, essendo che li più comodi di questo luogo sono tanto poveri, che posso con verità dire che li mendici di Roma vivano meglio di questi; e pure so che se l'havessi fatto, la Sacra Congregatione cio non ostante m'haverebbe tenuto per spregiuro e ribelle perché, da quello che mi acorsi quando stavo in Roma, non hanno mai fede a noi altri greci, né ci stimano per boni e fedeli operarij se non quando ci vedono far miracoli.

Con tutto (*f. 286v*) che, dico, per queste cagioni mi passi una vita romitica, mi godo nulla di meno per gratia del Signore una buona sanità et assai migliore di quella che godevo in Collegio. Et l'Animo mio niente mirando a tali e tanti patimenti, mai per avanti assagiati in mia vita, si duole e si lagna solo per il poco frutto spirituale che mira farsi in questo luogo per mia pigritia.

Io qui vedo con l'esperienza la verità di quello che legevo nell'Istoria di molte altre missioni, cioè che il demonio allora con maggior forza et industria s'adopra di pervertire la gente quando li ministri dell'evangelio si argomentano di convertirli et a ridurli alla vera strada della salute. Poichè con tutto che ogni giorno predichiamo, insegniamo, coregiamo, amaestriamo, e con le parole e con li fatti, questo populo, nulla di meno mai par che sia stato così malitioso come hora, né a pena s'aricordano che mai habbiano comesso l'enormi iniquità che in questi tempi comissero: spogliarono alcuni marinari e mercanti christiani della Regia feluca che portavano li dispacci di Candia al Regno et erano fugiti dalle mani de Turchi, che di notte tempo assalirono la feluca e la presero; assaltarono una feluca de pugliesi che senza commettere alcun mancamento andava per la sua strada e gli saccheggiarono tutta la roba che portava, e gl'omini, con tutto che fussero loro amici

⁷ Vö. a tanulmány 3.1. fejezete.

⁸ Nyilvánvalóan Onofrio Costantiniről van szó (a tanulmány 3.2. fejezete és a 28. jegyzet). Továbbá: 4. számú irat, 39. jegyzete.

⁹ Arcadio Staniláról: a tanulmány 3.2. fejezet és a 25. jegyzet.

¹⁰ A „con” későbbi betoldás.

e giornalmente insieme praticassero, e qui et in Corfù, per la loro rabbia li volevano vendere alli Turchi; e perché io et il Monsignor Arcadio si ponessimo di mezzo accio che lasciassero andare in pace li poveri Christiani, e gli restituissero la loro robba, tanto s'adirarono contro di noi che corsero per saccheggiare anche la nostra casa. Ma poi dopo, lasciando passare quel primo furore, tanto con l'aiuto del Signore Dio s'adoprossimo che con le preghiere, minaccie e scomuniche otenessimo che li lasciassero andare sodisfatti al loro paese, restituendogli la robba che presa gli havevano; e quatro di loro, che erano stati fatti schiavi da Turchi, procurassimo che fussero riscattati e mandati alle loro case.

Lascio le altre iniquità et ingiustitie che da questi, per essere liberi e senza alcun freno di superiore comando e di pena, giornalmente si comettono, e scriverò solo quello che importa a sapersi. Con tutto che, dunque, fra quella gente si trovino molti perversi et iniqui, si trovano anche de molti buoni; e da che si cominciò la missione in questo luogo, si rimediarono molti abusi et inconvenienti, e molti altri mali s'impedirono, e li sacramenti alquanto più si frequentano che prima; e fra tanto populo che questa Pasqua¹¹ passata confessai, con gran mia meraviglia trovai che pochi erano macchiati di colpa mortale.¹² (/f. 287) Tutti comunemente ci amano e desideranno il nostro perseverare, si perché vedono la netezza della nostra vita e delli nostri amaestramenti, sì perché sono anche sovenuti molto nel temporale, se non da me, al meno dall'Illustrissimo Monsignore Arcadio; il quale con tutto che (come ben sa V. R.) sia scarsissima e poverissima la provisione che la Sacra Congregazione gli manda, nulla di meno tutta la conferisce in prestito senza interesse a questi poveracci; alli quali, per la loro povertà estrema e considerate le usure che passano fra di loro, ogni poco dato senza interesse pare assai. Et ho conosciuto che se uno in questo luogo non avesse più che mille scudi d'intrata l'anno, e si facesse prudentemente governare, tutta l'Albania potrebbe farla schiava del Papa; e se si contentasse Sua Santità potrebbe trasportarli anche con tutte le loro famiglie al suo Stato ò ad altra parte della Christianità, il che se mai si facesse sarebbe il meglio che far si potesse per la conversione e buon amaestramento di queste Anime; perché quando fossero sotto il comando d'un Prencipe cattolico non potrebbero far di meno che essere cattolici, ne ardirebbero ricalcitare agl'amaestramenti de predicatori.

Ma si come dal grano non mancò la zizania,¹³ dagl'Apostoli il Giuda, e da tutti i difensori della Chiesa i loro oppugnatori, così neanche noi mancano i nostri malevoli, et aversarij. Fra questi il maggiore è il Vescovo Scismatico del luogo,¹⁴ il quale dal principio che cominciarono à venire in questo luogo Missionarij, per invidia e per interesse li contrastò, e seguita à contrastarci quanto puote. Nulladimeno noi procurassimo sempre tenerlo con le buone, se forse lo potessimo col dolce, ridure alla nostra parte; ma vedendo poi che il dolce non bastò mai ad amolirlo, ma sempre rispondeva con ingratitudine e con scomuniche, determinassimo quest'anno, quando venne a raccogliere il suo tributo, non pacciarsi niente con lui, neanche visitarlo o salutarlo; per il che egli tanto s'infuriò contro di noi, che havendo io una domenica incominciato à celebrare pubblicamente secondo il solito la messa, mandò il suo servitore à branarmi et à discacciarmi dall'Altare; ma havendolo saputo il Monsignore Arcadio, corse subito e col bastone discacciò il temerario servo dalla chiesa, et io proseguì la Messa incominciata. S'accese per questo di straordinario furore il Vescovo Scismatico, e voleva venire egli in persona à combaterci; ma vedendo poi che il

¹¹ 1669-ben Húsvétvasárnap április 21-re esett.

¹² Vö. É. LEGRAND, V, 359. (1668. június 13-i keltezésű irat).

¹³ Vö. Mt 13, 24–30.

¹⁴ Valószínűleg Szerafim püspökről van szó, akiről: a tanulmány 107. jegyzete.

popolo era in nostro favore, non ardi farci altro. Li Vecchiardi in tanto e li primi della terra vedendo l'animo inviperito del Vescovo, andarono tutti insieme alla sua casa e lo pregarono che non volesse contro di noi tener rancore alcuno, perché non gl'eravamo in niente colpevoli ò dannosi, anzi ci tenevano tutti sopra la loro testa (*f. 287v*) si per li nostri buoni portamenti, come anche per l'utile, e spirituale e temporale, che gli diamo, e sapesse che si come non havevano ubidito alli suoi passati ordini e scomuniche così farebbero per l'avenire. Rispose con grand'ira il Vescovo alli Vecchiardi, quasi che havessero abbandonato lui, loro pastore legittimo, et havessero abbracciato noi altri papisti et heretici; ma non ardi per paura farci niente. Solo quando si parti per andare alla sua solita residenza sfogò tutta la sua rabbia in una scomunica, la quale io volli ad verbum et ad litteram ricopiare e mandargliela accio la lega e faccia leggerla ad altri, e conosca dal suo modo di scrivere si la qualità della sua persona si li termini che usano contro di noi li scismatici per combaterci, e la conservi poi in Collegio accio sappiano gl'Alunni, che vogliono intraprendere come si deve Missione, quali lancia li aspettano à ferirli¹⁵.

Dopo poi venendo il giorno dell'Ascensione apresso noi pasquale, mandò il Monsignore Arcadio il suo servo alla chiesa maggiore con gl'habiti archiepiscopali accio aparecchiasse per la Messa. E li preti vedendolo gli gridarono pubblicamente in mezzo la strada che tornasse adietro, perché volevano loro celebrare in quella chiesa, ne potevano insieme col Monsignore celebrare perché incorrevano nella scomunica del loro Vescovo. Poi fù portata la scomunica, e nella loro publica piazza fù letta ad alta voce dall'Arciprete in presenza di molto popolo, la quale finita cominciò l'Arciprete a dire varie cose (però di niun momento) contra il Monsignore Arcadio e contra li costumi di molti Cardinali e della Chiesa Romana. E tutti li preti uniformemente gridavano che non volevano con noi altri havere più alcuna bazigama. Volle il Signore Iddio che il popolo non assentisse niente né alla scomunica del Vescovo Scismatico né alle parole de Preti, molto ben conoscendo la falsità delle loro ragioni, il torto che ci facevano, e le persone che noi siamo; anzi non facendo nessun conto né d'uno né degli altri, pregarono il Monsignore Arcadio che andasse pur liberamente alla chiesa à celebrare, e pigliarono seco quasi per forza li preti alla chiesa. Ma arrivati che furono sopra, il Monsignore credendo quello che alcuni gl'havevano detto, cioè che tali mostre facevano li preti accio il Monsignore metesse mano à donativi per placarli, disse che non haverebbe mai dato denari alli preti accio celebrassero con lui, perché non haveva bisogno di loro. Il che udito che hebbe uno delli preti tanto s'adirò che ad alta voce dentro la chiesa, in presenza di tanto popolo, e mentre il Monsignore stava sopra l'altare vestito per cominciare la messa, non havendo riguardo né alla festività del giorno, né al comparato che havevano contratto fra di sé, per un figliolo che il Monsignore gli aveva batezato, lo caricò di tante ingiurie che non si sarebbero dette ad un fachino di strada; per il che il (*f. 288*) Monsignore si spogliò degl'habiti e si mosse per partirsi dalla chiesa; ma fù trattenuto dal popolo e pregato con molte istanze che tornasse; per le quali il Monsignore tornò, ma prima d'incominciare la messa chiamò il prete e, per eseguire l'ordine del Vangelo,¹⁶ gli chiese e gli diede perdono e la sua beneditione, e poi incominciò il Monsignore solo, e finì pacificamente la messa con haver fatto un sermone, nel quale provava che la parola d'Iddio non si doveva predicare per forza, e che li predicatori evangelici non dovevano stare in quel luogo dove li habitatori

¹⁵ A kiközösítés szövege, amiről De Camillis beszámol, nem került csatolásra a dokumentumhoz, s más, arra vonatkozó adatot sem találtam.

¹⁶ Vö. Mt 5, 23–24.

con buon cuore non li accettavano, havendo Christo Signore Nostro scottolato infino la polvere delle sue scarpe, quando li Gergeseni non volevano accettarlo nella loro terra¹⁷.

Tali cose con ogni verità successero in questi pochi giorni; e lascio molte altre cose per brevità, potendo Vostra Reverenza da queste sole che gli hò scritto far giuditio dello stato nel quale per la Santa Chiesa Romana si ritroviamo. Et al certo noi gia si saressimo partiti di qua se il populo universalmente non c’havesse sempre mostrato sommo affetto e patrocino, ma perseveriamo ancora sì per l’ubidienza che dobbiamo alla Sacra Congregatione sì anche perché consideriamo che comunemente in tutte le missioni succedono simili e maggiori rivoluzioni. Solo prego Vostra Reverenza che si degni raccomandarmi al Signore nelle sue sante orationi accio mi conceda humiltà, pazienza, et affetto alla perfetione, perché mi creda certo che incambio d’andare avanti al sommo della perfetione come s’apartiene al mio stato et al mio ufficio, in fino quella poca scintilla che in Collegio havevo mi si è spenta, e mi pare d’essere divenuto più presto un Giuda che un Paolo. Mi raccomando anche di cuore alle orationi del Padre Ministro, Stefano Pallanti¹⁸, il quale caramente saluto, e lo prego che se veramente m’amava e mi ama si vogli hora ricordare di me che mi trovo (*f. 288v*) nelli bisogni maggiori che mai per l’avanti mi ritrovai. Mi raccomando anche alle orationi deg’altri Padri e delli singoli Alunni, e con questo fò humile e profonda riverenza e gli bacio affettuosamente le mani.

Da Drimades li 20 settembre 1669

Per Vostra Reverenza

Humilissimo obedientissimo Servitore

Gio. Camillo

Indegno Missionario in Cimarra

4.

Cimarra, 1669. november 21.

De Camillis levele Nicolò del Nero rektorhoz.

ACGr 1, 282–285v.

Molto Reverendo Padre e Signore mio osservandissimo¹⁹

(altra del medesimo)²⁰

Hò ricevuto la lettera che Vostra Reverenza mi scrisse alli 9 d’Agosto,²¹ nella quale mi consiglia per le cose che gli scrissi nell’ultima mia, che con la debita sincerità, humiltà e subordinatione dij un minuto raguaglio alla Sacra Congregatione del mio stato accio mi possino à qualche altra cosa più fruttuosamente applicare; è prudentissimo il consiglio, ma perché già l’havevo più volte effettuato dando sincerissimo e puntuale raguaglio di me e del luogo alla detta Sacra Congregatione, e non havevo mai havuto risposta alcuna, mi risolsi

¹⁷ Vö. Mt 8, 28 (χώρα τῶν Γερασηνῶν, Γεργεσηνῶν); 10, 14; Lk 9, 5; 10, 11; ApCsel 13, 51. Továbbá 5. dok. 47. jegyzet.

¹⁸ Stefano Pallantiról szó van a 4. dokumentumban is.

¹⁹ Ez a levél is del Nero rektornak szól, akiről: a tanulmány 73. jegyzete.

²⁰ Más kézzel későbbi betoldás, jelentése: egy másik (levél) ugyanattól (De Camillistól).

²¹ Erről a levélről szó van az 5. számú dokumentumban is.

scrivere in quella maniera che scrissi²² à Vostra Reverenza per ricevere il suo consiglio di quello che dovessi fare, accio che non mi trattenessi in questo luogo otiosamente et impedito ad operare, e per gl'altri e per me; nulla di meno volli di nuovo per suo consiglio replicare per sgravarmi la coscienza dell'obbligo che hà di raguagliare li superiori del tutto e di scoprirgli ogni verità. Però facciano quello che essi comandano, che io con ogni humiltà obedirò alli loro comandi e con sodisfatione anche²³ dello Spirito, sapendo bene che melius est obedire quam sacrificare.

Quanto poi al lamento che feci del mio zio,²⁴ hò veramente detto più di quello che dovevo perché sò realmente che egli mi ama con amore paterno, e darebbe tutto quello che hà per me, e che non potrò mai trovare un altro che con tanta fedeltà e solecitudine procuri per li miei bisogni. Ma sono degno di perdono perché la gran necessità nella quale mi trovavo mi fece scrivere quello che hò scritto; la quale, però,²⁵ da quel che vedo, loro altri ò non la credono ò non si curano. Ma io certo per non dar da pensare e da dire alla Sacra Congregatione che io non per necessità, ma per stanchezza e legerezza havessi abbandonato questo luogo, non mi volli mai partire, ma mi stiracchiai fin hora come l'edera sopra la corteccia e le pietre, e mi ridussi à fare una cosa la quale (f. 282v), ancorché per altro non fosse illecita, nulladimeno non l'haverei mai fatta per tutto l'oro del mondo se non fossi tanto costretto dalla necessità del vivere. Et fù che, essendo stato un mercante orientale assalito di notte mentre viaggiava verso la Puglia da una truppa turchesca, fugì à terra per salvarsi; ma perché quel paese era de Turchi, e tutto abitato da rinegati e ladroni, il giorno seguente inciampò nelle mani d'alcuni di loro, e fù fatto schiavo e spogliato di tutto quello che portava, fuor che di due scattolette di picciole gioie, le quali, ispirato da Dio, haveva lasciato vicino alla ripa del mare coperte con alcune pietre. In tanto una sessantina di giovani di questa terra, senza sapere niente di quel che era²⁶ avvenuto, se ne andarono dopo alcuni giorni con le loro barche in quelle parti deserte per tagliar legna e raccogliere lino salvatico, secondo il loro solito; e volle la furtuna che due di loro s'incontrassero in quelle gioie e, pigliatele, se le portarono qui alla terra, dove raguratisi tutti gl'altri compagni, le volevano spartire tutti uniformemente, promettendo di far anche à me la mia parte. Ma io compatendo assai per tante disgratie al povero mercante, non curandomi dell'incomparabile guadagno che haverei potuto avere se si fussero spartite, perché non era alcuno che conoscesse la loro stima, tanto mi adoprai e con le buone e con le cattive, che impedij per alcuni giorni che non si spartissero, nel qual mentre procurai dall'altro canto che si liberasse dalla schiavitù il mercante per novanta pezze, dove che prima pretendevano duecento, e venisse quà à Drimades, dove giunto che fù, feci tanto con questa gente che delle tre parti delle sue gioie più di²⁷ due glie ne ricuperai, senza che spendesse più di cento cinquanta pezze, valendo per altro quelle più di quatro milla, poiché la terza parte se la vollero tenere questi che pur potevano, secondo le legi di queste parti et anche di Corfù, tenersele con buona coscienza tutte, senza haver obbligo di render niente al padrone, havendole trovate in luogo, et dopo tanto tempo e con tali circostanze, che potevano secondo le comuni legi di queste parti lecitamente prescrivere. E così senza alcun mio (f. 283) interesse o guadagno si parti il mercante con la sua robba, somamente meravigliandosi, et edificandosi tutti che questa gente, estremamente povera, et al furto

²² Az „bo scritto” javítva „scrissi”-re.

²³ Az „anche” szó a sor fölé beszurva.

²⁴ Nagybátyjáról, Bernardo Mainerióról van szó (vö. tanulmány 9. jegyzet).

²⁵ A „però” szó a sor fölé beszurva, s törölve: „fù tanto che”.

²⁶ Az „era” a sor fölé beszurva.

²⁷ A „più di” a sor fölé beszurva.

et alla rapina naturalmente inclinati, s'inducessero à rendere robba che costava migliaia, e che se la potevano legittimamente tenere. Ma tutto fù industria nostra, che oculatissimo il prezzo di quelle gioie, e l'impaurissimo con minacce del tribunale humano e divino.

In questo, mentre essendo tornato da Candia à Corfù con l'armata il Signor Principe Rospigliosi, mandò il suo agente (e si chiamava Alfier Carlo Ruini)²⁸ qua accio caricasse per lui una feluca di neve; e questi barbari, benché sapessero di qual personaggio egli fusse servo e l'havessero altre volte veduto venire con gran loro guadagno, nulladimeno non havendo riguardo à cosa alcuna, corsero à rumureggiare la feluca, et ad incontrare l'agente per strada quando voleva partire, per pigliarlo e farlo schiavo. Il che saputo noi coressimo e lo salvassimo dentro la casa d'un padrone potente; e poi, agiustando in bella maniera il scemo popolo, lo facessimo senza alcun nocumento e perdita parti.²⁹

Questo racconto io gli volli fare acciò V. R. cavi qual riverenza ò timore portaranno à noi, mentre che non ne hanno portato niente agl'huomini d'un sì gran personaggio, che poco lontano di qua si trovava con grossa e poderosa armata. Ponendomi poi dopo partire con questa feluca per portar un memoriale dell'Illustrissimo Monsignore Arcadio all'Eccellentissimo Signor Principe Rospigliosi, perché io mi trovavo in una estrema necessità e carico di debiti, non essendomi in tanto tempo arrivato ne pure un baiocco della provisione dovutami, ragunai alcune gioie, di quelle ch'eranno rimaste d'alcuni miei amici, e l'andai à vendere per guadagnare qualche cosetta, e mi solevassi alquanto da tanta necessità. Ma arivato che fui à Corfù, et havendomi il Monsignore Arcivescovo rimesso poco meno di tredici zecchini sopra li trenta scudi che m'haveva spedito il mio zio, non volli più venderle; anzi tornato che fui quà à Drimades, resi alli padroni sì le gioie che rimaste mi erano sì il denaro d'alcune poche, che vendute havevo.

Questo è quanto sucesse con ogni verità, e mi parve conveniente scriverglielo così distesamente, si accio V. R. sia ben informato del vero, come anche accio veda a che io (*ff. 283^v*) mi ridussi per la gran tardanza del denaro. Et al certo à termini assai peggiori sarò necessitato venire³⁰ se il mio zio non mi provvederà di tanto che al meno possi comprare il puro pane con mio denaro, e non sia necessitato di farmi dare dal terzo e dal quarto ad imprestito, perché in questo luogo è meglio mangiar terra e bere fiele che haver da dare ad alcuno. Uno mi assalì in mezzo la publica strada e mi pigliò per mettermi nelli ceppi perché dicevo di non potergli pagare un debituccio, che egli pretendeva. E non solo à me, ma in fino all'istesso Monsignore Arcadio minacciò un altro, mentre caminava per strada, di bastonarlo e di fargli imbrattare (con riverenza) i calzoni dalla paura. Un altro di trascinarlo per un piede e serartlo dentro una cantina in fin che gli pagasse una pezza che imprestata gli haveva.³¹

Veda V. R. quanta barbarie e rusticità regni in questa gente, e quanto poco sia il rispetto che ci portano, benché siamo persone della Sacra Congregatione, e protetti dalli Signori di Corfù, da dove tragono il loro mantenimento, e decorati col carattere sacerdotale et Archiepiscopale. Perciò io scrissi al mio zio ultimamente che, accio non habbia bisogno d'intrigarmi in cosa alcuna con questa barbara gente, mi mandi anticipatamente un annata del suo, e poi si rifaccia quando verrà il tempo di riscuotere la mia provisione dalla Sacra Congregatione; et aggiunga anche, per l'amore che mi porta, un poco di denaro del suo in dono, perché è troppo poco quello che mi dà la Sacra Congregatione e non basta; ed io poi

²⁸ A „*e si chiamava ... Ruini*” szövegrész a baloldali lapszélén.

²⁹ Vö. BORGIA, *I monaci basiliani*, 131.

³⁰ A „*venire*” a „*che venga*” kifejezésből lett javítva.

³¹ Az „*Un altro ... gli haveva*” szövegrész betoldás a baloldali lapszélén.

non mi scorderò del beneficio. Et in tanto gli dica che instantemente lo prego che procuri à V. R. anche insieme con lui apreso la Sacra Congregatione che mi concedano licenza di partire, e mi comutino la missione in qualche altro luogo più à proposito, perché in questo luogo, oltre che mi trattengo otiosamente senza poter esercitare niuno delli ministeri che convengono al mio ufficio, e con mille inquietudini e travagli, hò paura di perdere fra poco la robba più di quella che hò, e forse anche la libertà, essendo che hora che si è perduta la città di Candia,³² hà da venire un Passà a sottometere tutta questa Provincia dell'Albania, e massime questa di Cimarra, la quale si ribellò dal Turco con l'occasione che si cominciò la guerra di Candia; e con tutto che siano più volte venuti Capitagni Turchi contra questa provincia, non fecero però altro che pigliar molta somma di denaro, perché le loro forze maggiori erano occupate nell'impresa di Candia; ma hora che si sonno sbrigati di là, non lasceranno questa gente senza severamente punirli, e con grosso sborsamento di danari e con ucisioni di vite, essendo già per venticinque anni ribelli, et havendo fatti grandissimi corsi e schiavitudini de (f. 284) Turchi. Per il che hò paura che non ci facciano quello che ci volevano fare l'anno passato quando, essendo venuto qua vicino un capitagno Turco e minacciava di distrugere questa terra se non gli pagavano gran somma di denaro, e facendo noi mostra di voler partire per fugir da ogni pericolo, uscì voce da per tutto che non fussimo lasciati partire, ma fussimo trattrenuti à pagare noi settecento pezze ò quanto havesse imposto à questa terra il Turco di pagare; e volle il Signore Iddio che quel capitano Turco, fusse chiamato adietro, e noi restassimo liberi da questo gran danno; ma al certo non restaremo liberi con la venuta di quest'altro, che quanto prima verrà e, quel ch'è peggio, temo che se allora si ritrovaremo <li nostri nemici>³³ qua, che non pochi ne habbiamo sì per la loro natural malignità, come per l'unione che professiamo con la Santa Chiesa Romana, non solo ci obligaranno à pagare quello che non potremo, ma ci accusaranno per spie del Re di Spagna, e per persone del Papa, il quale sempre si mostrò capitalissimo nemico del turco,³⁴ e ci faranno perdere e la libertà e la vita. Per il che insieme con l'Illustrissimo Monsignore Arcadio habbiamo giudicato, secondo le leggi della prudenza, essere necessario che si partiamo quanto prima da questo luogo; e se la Sacra Congregatione vorrà di noi servirsi à qualche cosa, saremo sempre prontissimi ad udibile ad ogni suo comando; e se non vorrà curarsi di noi, procureremo (rimanendo sempre ad essa devotissimi) andare in qualche luogo, dove con sodisfatione e decoro della Santa Chiesa Romana, che ci hà per tanti anni amaestrati e con qualche nostro frutto personale e de prossimi, possiamo trattenersi e buscarci il nostro pane necessario.

Et s'imagini dall'altra parte V. R. che questa provincia di Cimarra³⁵ sia tanto da stimarsi che con tanto travaglio e pericolo habbiamo da trattrenersi Prelati e Dottori per coltivarla et amaestrarla, perché in altro non consiste questa Provincia che in tre terre, situate sopra scoscese montagne, di cento cinquanta fochi incirca l'una. E di queste tre, in una non si parla con altra lingua che con l'albanese, e così noi che non l'intendiamo non potiamo in essa praticare; in un'altra sono tanto cativa gente, che non vi è terra, non vi è città, non vi è natione con la quale non habbiamo inimicitia e guerra; non possono tre miglia dalla loro terra slontanarsi senza che si mettano in pericolo d'essere dalli circonvicini amazzati; ne puote alcun forestiere ad essi avvicinarsi senza pericolo di perdere ò la vita ò la robba. Et io istesso la prima volta che venni in questi paesi, passai con una barca corfiotta vicino

³² Candia (Kréta szigete) elestének dátuma: 1669. szeptember 16.

³³ A „li nostri nemici” szövegrész a sor fölé beszurva.

³⁴ Az „il quale ... del turco” szövegrész a sor fölé beszurva.

³⁵ A „di Cimarra” szövegrész a sor fölé beszurva.

al loro (*f. 284v*) lido, ed essi subito che ci videro corsero in gran multitudinè con li loro archibugi ad amazzarci, senza che noi gli havessimo in cosa veruna offesi;³⁶ e per questa cagione non ardiamo acostarci ne anche à quella terra, di maniera che una sol terra rimane di tutta questa gran provincia dove potiamo con qualche sicurezza trattenerci; e questo non per l'innata loro bontà, ma per la paura che hanno di non essere collegati nella Città di Corfù, dove giornalmente trafficano con le loro barche, se ci facessero qualche torto; ma³⁷ ò ci haverebbero in fino adesso venduti ò rubati. E de fatto, questi giorni adietro che fecero come una solevatione, e spogliarono due barche pugliesi che andavano per il loro fatto, perché noi s'interponessimo di mezzo acciaio non proseguissero il male, e dopo acciaio il risarcissero, essi arabiati corsero verso la nostra casa per spogliar anche noi. Ma prima il Signore Iddio e poi alcuni nostri amici li distolsero dalla loro empia determinatione.

Essendo vero dunque che tutta questa missione di Cimarra si riduca in una sol terra, puol V. R. conoscere quanto otiosamente noi qui si tratteniamo, perché essendo tutti quanti lavoratori, zappatori, pastori, rustici, e tanto ignoranti che appena sanno fare male la loro croce, un prete che sapesse sol scrivere e legere, e sapesse dire quattro parole di devotione, sarebbe sufficientissimo per tenere secondo la capacità di questo luogo la missione; et il trattenersi qua filosofi e teologi non serve per altro che per scordarsi anche di quello che s'è imparato.³⁸ Et io, à dirgli il vero, non havendo con chi discorere, né chi udire, né quiete da poter legere, non so come mi ritrovo. Tutto il mio trattenimento è d'insegnare à legere et à scrivere ad una decina di piccioli figlioli, li quali anche hora vengono et hora nò, secondo il bisogno che hanno ò nelli loro terreni per coltivarli, ò nelli loro bestiami, per custodirli.

E con tutto che io l'instruisca con ogni carità, senza ricever da loro non solo stipendio di sorte alcuna, ma ne pur donativo che voglia un quadrino, anzi più volte li aiuti del mio in quello che posso secondo i loro bisogni, non posso in modo alcuno indurli che fatti un poco grandicelli e più capaci, proseguiscino la scuola, e molto meno imparino la gramatica e la dottrina christiana, perché i loro padri li mandano al lavoro e dicono che altre lettere non è solito insegnarsi in queste parti, che il legere e scrivere, né altre sono di bisogno che queste quanto basta à recitare li proprii officij; e le scienze maggiori, mentre che non fruttificano cibo per mangiare, se la tenghino gl'habitatori delle Città, li quali senza fatigare hanno in abondanza con che vivere.

(*f. 285*) Questa poca informatione io hò voluto dare à V. R. (confidato di non infastidirla nel grand'amore che mi porta, et in quelle parole che mi disse avanti di partirmi da Roma, che lo raguagliassi pur liberamente di tutto quello che mi ocoresse acciaio mi potesse aiutare) acciaio sappia con fondamento instruire il mio zio di quello che debba fare per me, e quando gli venisse occasione opportuna raguagliare anche à viva voce la Sacra Congregatione. Et sia certo V. R. che di tutto questo che gli hò scritto, da indegnissimo sacerdote che sono, niuna cosa è lontana dal vero, o inventata dalla mia testa. E così non senta le parole del Monsignor Onofrio³⁹ il quale, da quello che mi sono acorto, per suoi particolari interessi non hà gusto che tali relationi si scrivano; e de fatto egli per farmi venire qua, non mi diceva mai niente di queste cose, ma sempre bene, perché conosceva che se io havessi saputo la conditione del luogo e quanto capace fosse questo paese per essere amaestrato, non mi sarei mai indoto à venire.

³⁶ Vö. LEGRAND, V, 358.

³⁷ A „ma” után beszúrva és áthúzva: „del resto”.

³⁸ Erről De Camillis más leveleiben is ír.

³⁹ Onofrio Costantiniról: a tanulmány 3.2. fejezete és 28. jegyzete.

Desidero di havere da V. R. quanto prima risposta, perché li rumori del Turco vanno giornalmente avanzandosi; e si dice che habbia cominciato a fabricare il gran Turco il suo seraglio nella città di Jannina, due giornate distante di qua, e pochissimo distante dalla Città di Corfù, accio possi trattenerli non per altro fine che per espugnare anche la Città di Corfù e sottomettere tutte queste parti maritime orientali, che con l'occasione della guerra di Candia s'eranno sottratte dal suo dominio; e non è prudenza che noi si ritroviamo in tali turbulenze, si perché non potiamo esercitare il nostro ministero, si anche perché se (Dio nol permetta) fussimo pigliati da Turchi, non ci mancherebbe ò una perpetua schiavitudine, ò la morte per il nome che habbiamo, che siamo persone del Regno di Spagna e del Papa, loro perpetui nemici.

Agiungo che non è decoro né della Sacra Congregazione, né nostro trattenerli in queste parti. Della Sacra Congregazione, perché costantemente⁴⁰ tenuta per si vile e dispregiata da tutti, che li Corfiotti hanno per vergogna d'essere veduti qualche volta discorrere con loro; e se ne ridono i scismatici che il Pontefice mandi Prelati e Maestri in queste montagne, dove non si trova nessuno abile per risponderci, e che faccia tante spese per instruire in danno questa gente, che non è per altro abile che per zappare e rubbare. Nostra, perché s'immaginano che noi ò siamo le scoppacie delle scuole di Roma, ò pure per qualche nostro mancamento siamo (f. 285v) mandati in pena à questo esilio. Perché è tanto miserabile questo luogo, che è insopportabile anche all'istesi banditi; et in fino li marinari, gli terrai et alla gente più vile delle Città, quando qualche volta capitano in queste parti, dicono che non si tratterebbero molto tempo se credessero di guadagnare cento scudi il mese; e si stupiscono come noi posiamo tanto durarvi.

Nulladimeno, se ciò non ostante la Sacra Congregazione comandara che io tutta via perseveri, prontamente l'ubidirò, perché sò che non potrò mai errare ogni volta che farò quello che da miei superiori mi sarà comandato, e che al Signore Iddio niuna cosa è più accetta che l'ubidienza, ecetuatone però se li rumori del Turco andaranno avanzandosi, perché in quel caso sarebbe formalissima pazzia se noi si volessimo trattenerli, essendo che da hora alcuni ci minacciano di far pagare à noi il denaro che il Turco imporà a pagarsi dalla villa, et altri di darci alle sue mani per liberarsi la comunità. E quelli che sono più prudenti e che meglio ci amano, ci consigliano che noi assolutamente si partiamo se li rumori più si accenderanno, et il Turco verrà più avvicinandosi.

Questo è quanto mi ocoresse, e la prego per fine che voglia ringratiare affettuosamente il Signore Iddio e li gloriosissimi Precipi degl'Apostoli, che hanno liberato me et il Monsignore Arcadio da evidente pericolo di morte, perché essendosi attaccata questa estate⁴¹ la peste in una villa due miglia lontano di qua, noi volessimo tutta questa gente confessarla e comunicarla, e poi col medesimo cucchiaro, col quale li comunicassimo, consumassimo il rimanente nel calice con estrema paura di non bere con esso la morte. Ma si compiacque alla fine il Signore Iddio di donare et à noi la vita, et à tutti questi la liberatione da si spietato flagello.

La supplico ancora che voglia pregare li detti gloriosissimi Apostoli et insieme il glorioso Apostolo delle Indie, S. Francesco,⁴² che m'intercedano dal Signore Iddio humiltà, pazienza e fervore accio eserciti questo Apostolico Ministero conforme si bene, col che humilmente riverendola gli B(acio) affet(uosamen)te le M(ani).

⁴⁰ A „perché costantemente” szövegrész a sor fölé besúrva.

⁴¹ A „questa estate” szövegrész a sor fölé besúrva. A palasszai pestisjárványról van szó.

⁴² Xavéri Szent Ferenc (Francisco de Jaso, 1506–1552). Amikor De Camillis ezt a levelet írta, közel volt a szent ünnepe (december 3.).

Cimarra li 21 Novembre 1669
Per Vostra Rerevenza
Humilissimo Obligatissimo Servitore
Gio. Camillo

5.

Cimarra, 1670. október 30.

De Camillis levele a Görög Kollégium rektorához.

ACGr. 1, 290–291v.

Molto Reverendo Padre e Padrone mio osservandissimo⁴³
(altra del medesimo)⁴⁴

In tanto tempo che io mi trattengo sù queste aspre e sterili montagne di Cimarra, non mi capitano più che una volta lettere delle riverenze loro, una del Padre Nicolò del Neri, Rettore⁴⁵, e l'altra del Padre Stefano Pallanti, Ministro del Collegio⁴⁶, e mi atristo grandemente perché tanto hò il Collegio quanto la casa di mio padre, et ugualmente care mi sarebbero le lettere che mi venissero dal Coleggio, come quelle che mi venissero dalla casa di mio Padre. Anzi tanto più care mi sarebbono (sic!) quelle del Coleggio quanto maggiore è il bene che hò ricevuto, perché se in casa di mio padre hò ricevuto l'animalità, nel Coleggio hò ricevuto la rationalità; perciò maggiore è il dolore che hò di non haver ricevuto duplicate e triplicate le lettere del Coleggio, che di non haver ricevuto affatto nessuna dalla casa di mio padre.

Il Signore Iddio mi hà voluto tirare in questi aspri e salvatichi luoghi solo per purga delli miei peccati, poiché fatigo e stento nel coltivarli; e poi frutti mai non vedo che ristorare mi possino; anzi, quel ch'è peggio, in cambio di produr frutti convenienti generano spine e tribuli peggiori di prima. Mi affatai un'anno e mezzo nella terra di Drimades facendo scuola, instruendo, e predicando, ma quando vidi la perversità e durezza di quella gente, che tutto all'interessi, all'inganni, alle furbarie, et alli rubamenti erano intenti, e niente alle cose dell'Anima e della vita eterna, e che se havessero potuto rubare la mia veste d'adosso me l'haverebbono rubbata, scottolai la polvere dalle mie scarpe, secondo il consiglio evangelico⁴⁷, e me ne fugij da quella terra, e me ne venni nel proprio Castello di Cimarra, dove fui con molto gusto degl'habitatori accettato perché era molto tempo che non n'era stato alcun maestro, e n'havevano gran bisogno per li loro figlioli (*f. 290v*); et in questo Castello ogi di mi trattengo facendo scuola di leggere e scrivere à qualche quantità di figlioli, senza haver da loro un baiocco di guadagno, e predicando al popolo, e confessando nelle occorrenze, e me la passo in questa terra con assai maggior sodisfazione

⁴³ A levél címzettje ismeretlen. Lehetséges, hogy De Camillis abból a feltételezésből indult ki, hogy Nicolò del Nero rektori megbízása minden bizonnyal már lejárt (erre utal a következő, 6. számú irat) és levelét a számára ismeretlen nevű, új rektornak írta, beszámolva tevékenységéről. Ebben az esetben viszont a levél címzettje ténylegesen még mindig Nicolò del Nero volt.

⁴⁴ Más kézzel későbbi betoldás, jelentése: egy másik (levél) ugyanattól (De Camillistól).

⁴⁵ Az 1669. augusztus 9-i keltezésű levelet említi (4. számú irat, 19. jegyzet).

⁴⁶ Róla szó esik a 3. számú iratban is.

⁴⁷ Vö. Mt 8,28; 10,14; Lk 9,5, 10, 11; ApCsel 13,51. Vö. 3. számú irat, 16. jegyzet.

che in Drimades, se bene non posso neanche da questi sperare quel frutto che si pretende, perché essendo omini poverissimi, e tutti ò pastori ò lavoratori, non vogliono né posono imparare le dottrine superiori, che sono quelle che importano, ma subito che i loro figlioli imparano à legere et à scrivere, li tengono per dottori e cavandoli dalla scuola li mandano ò a pascer bestiami ò à coltivare la terra. E sono comunemente tutti tanto alieni dalle scienze liberali, che non si possono ridurre ad imparare neanche la Dottrina christiana che imparano tutti li figlioli d'Italia, laonde non si puol fare in questi fondamento di sorte alcuno, perché l'estrema loro povertà, e la libertà del vivere senza alcuna lege e senza padrone che inalzi e premij li virtuosi, non li lascia attendere alla virtù, né stimarla come merita, e consequentemente non possono mai fondarsi in quella maniera che pretende la Santa Chiesa.

Hanno poi questa gente fra gl'altri vitij una proprietà, d'infastidirsi presto de forestieri. Su il principio che vengono, li honorano e li riveriscono; e poi dopo che passa qualche tempo, tanto s'alienano dall'affetto primiero, che benché facessero miracoli non ne restano soddisfatti. Così successe alli missionarij che qui vennero avanti di me, poiché sul principio stendevano, à quisa degl'hebrei, le loro vesti per dove essi passavano, e poi dopo quali ingiurie e strapazzi non gli fecero, quai mali non machinarono contro di loro; in fino uno ardi tirare un'archibugiata contra il Monsignore di Durazzo⁴⁸ per amazzarlo.

Ma sopra tutto li strapazzi e mal trattamenti che ricevette l'Illustrissimo Monsignore Arcadio non sono da ridirsi, li hò in altre mie lettere accenati⁴⁹. Per ciò non voglio ripeterli per non essere grave à V. R. (*f. 291*) Non voglio però lasciar di raccontargli il gran strapazzo e l'ingiustissimo torto che gli fecero, questi giorni passati, alcuni di Drimades dove egli dimora. Sonno⁵⁰ due anni e mezzo in circa che il Capitan delle Galiazze di Venetia messe in galera undeci drimadiotti, per altrettanti suoi feluchieri che furono presi schiavi dalli turchi d'un'altra terra vicina. Corse subito che senti la nova tutto il populo di Drimades, e si gettò àlli piedi del Monsignore Arcadio pregandolo che si degnasse aiutarli. Si mosse à compassione il Monsignore, e pigliando una barca se ne andò con li Vecchiardi della terra à Corfù, dove avanti che arivassero provarono per mare una furtuna sì horribile, che tutti si confessarono e s'apparechiarono per la morte; e fù gratia che non s'annegassero delli tre gloriosi martiri, S. Giorgio, S. Demetrio, e S. Teodoro, li quali aparvero ad un prete, e gli dissero che non temessero, perché non perirebbero in quella furtuna.

Arivati che furono à Corfù, tanto fece il Monsignore con li Padroni che, non ostante che tutta la Città il tenesse per impossibile, ricevette la gratia di liberare gl'undeci drimadiotti dalla galera; con questo però, che li Vecchiardi s'obligassero di liberar li suoi feluchieri dalla schiavitù de Turchi. S'obligarono li Vecchiardi, e per liberarli presero ad imprestito da un mercante corfiotto duicento pezze da otto; e perché non bastavano, prepararono il Monsignore; egl'agiunse del suo altre ventitré pezze, e così riscattarono li schiavi dai Turchi. Hora, il mercante che haveva imprestato il denaro alli Vecchiardi cominciò à sfozarli che lo pagassero, e non havendo, ò per dir meglio, non volendo essi pagarlo, se la presero col (*f. 291v*) Monsignore dicendogli che lui che haveva liberato gl'huomini, pagasse anche il denaro; e⁵¹ non volendo egli pagare, perché niuna raggione nol comandava, lo pigliarono nella publica [o]⁵² piazza, dove contrastavano sopra questo

⁴⁸ Laszkariszról a tanulmány 3.2. fejezetében.

⁴⁹ Lásd pl. fentebb a 3. számú iratot.

⁵⁰ A szóban forgó eseményt De Camillis a Propaganda Kongregációnak írt (1673. április 18.) hosszabb jelentésében is elbeszéli. Vö. BORGIA, *I monaci basiliani*, 115–116.

⁵¹ Az „e” után beszúrva és áthúzva „perché gli”.

⁵² A „publica” után „strada o”, majd De Camillis áthúzta a „strada” szót.

negotio, e come legato il condussero dentro una casuccia dove il tennero imprigionato infino à tanto che non promisse di pagare una sessantina di reali. Veda V. R. se si puol usare maggior barbarie.

Hà in oltre per far carità imprestato agl'habitatori di quella terra molto denaro di quello che gli manda la Sacra Congregatione, senza pigliar nessun frutto; e pregandogli hora che gli restituiscano il suo denaro, non solo non gli vogliono dar niente, ma pretendono pigliarli per forza li loro pegni che gl'hanno dato per sigurtà del denaro, et anche il rimanente dell'altra sua robba; e conoscendo io il pericolo esser grande, andai l'altro giorno con alcuni miei amici fidati à Drimades, e gli ricuperai li suoi aparati sacri, e le sue vesti. Oltre più, procurarono infamarlo con donne per trufargli con quella cagione il suo. Ma il Signore Iddio lo⁵³ difese facendo parise à tutti la sua innocenza. Lascio per brevità l'innumerabili altri travagli, et incomodi che patisce li il Monsignore, come io; ma il tutto ci pare poco considerando il molto che patì il Signore Giesù Xto per noi, et il grand'obbligo che habbiamo di servir la Santa Chiesa Romana.

V. R. preghi il Signore Iddio che ci dij pazienza e spirito bastante per portarci sempre secondo il suo santo volere, e facci anche che preghino tutti del Collegio, li quali io dal primo all'ultimo di tutto il cuore saluto, e spetialmente il P. Stefano Pallanti, se pur anche persevera costì, e gli b(acio) le m(ani).

Cimarra li 30 ottobre 1670

Per Vostra Reverenza

Humilissimo Obedientissimo Servitore

Gio. Camillo

Indegno Missionario

6.

Cimarra, 1671. július 21.

De Camillis levele Nicolò del Nero rektorhoz.

ACGr 1, 292–293v.

Molto Reverendo Padre e Padrone mio osservantissimo
(altra del Medesimo)⁵⁴

Non credevo mai che V. R. fino à questo tempo governasse il Collegio Greco perché, considerate le sue rare qualità, pensavo che l'havessero fin hora assorto à gradi molto maggiori, e per questa cagione fui scarso in scrivergli nelle occorrenze; ma havendomi ultimamente scritto il Padre Francesco della Rocca che V. R. continua nell'istesso governo⁵⁵, me ne ralegro molto per la furtuna ch'ebbe il sopradetto Colegio d'haver havuto

⁵³ A „lo” a sor fölé beszúrva.

⁵⁴ Más kézzel.

⁵⁵ Abból kiindulva, hogy De Camillis 1656. március 26-án lett „hivatalosan” a Kollégium növendéke, az alábbi rektorokat ismerte (vö. KARALEVSKIJ, Saggio di cronotassi, *art. cit.* tanulmányunk 73. jegyzete, 128-129 [35-39]): P. Ottavio Massa (1653.09.30. – 1656.10.20.); P. Francesco Maria Gentili (1656.10.20. – 1659.11.15.); P. Francesco Mancini (1659.11.16 – 1661.11.27.); P. Angelo Fanfanelli (1662.11.06. – 1666.04.02.) és P. Nicolò del Nero (aki 1666. április 11-én lett rektor, vagyis nem sokkal De Camillis távozása előtt). Figyelembe véve azt, hogy a felsorolt rektorok általában 2–4 évig

V. R. per suo Rettore, perché da quel poco che l'ho sperimentata dico certo che non era bastantemente degno quel Collegio per V. R., ma gli si convenivano cariche assai maggiori.

Io in queste parti, per particolare gratia del Signore Iddio, me la passo con gran quiete d'animo, benché materie siano moltissime per contristarmi. La mia stanza è nel castello di Cimarra e quivi tengo Scuola ad una ventina di figlioli di leggere e scrivere (che à tanto arivano le scienze di queste parti; e puol V. R. considerare con qual animo io sij passato dalle altissime dottrine di filosofia e teologia à questi infimi amaestramenti, mentre che anche nella gramatica, quando ero figliolo, havevo sì gran tedio, per la bellezza, come à me sembrava, della materia, che non volendo attendermi, ero per il più degli esperiundi). Corrono anche da altre terre circonvicine⁵⁶ molti ad imparare sì perché è sparso il mio nome con qualche honorevolezza in queste parti, sì perché sano che non corre un minimo interesse nell'insegnarli; e ne starei molto contento se sapessi che, si come hanno cominciato, continuassero in fino ad imparare la vera virtù, ma il loro dottorato è saper correttamente leggere li salmi, e l'epistole di S. Paolo, ed il termine delle loro scienze è in fin che arivino a sufficiente età di poter maneggiare la zappa e pascere li bestiami; e questo mi fà cadere affatto le braccia et il cuore, massime vedendo che rimedio non hò, perché attesa l'estrema povertà, solo in questa maniera tutti vivono in queste parti. È però grande l'affetto che tutti comunemente mi portano (*f. 292v*) per le prediche che fò et altre opere, e tutti corrono à me nelli loro bisogni spirituali, in maniera che li preti del luogo ne presero grand'invidia, e procurarono scacciarmi. Ma perché molti mi amano non fù loro possibile, sì come neanche fù possibile à molti altri furbi effettuare le macchine che mi tramaronò, tenendo il Signore Iddio per sua sola misericordia particolar cura di me, senza alcun mio merito.

Nell'Illustrissimo Monsignore Arcadio, però, permise il Signore Iddio che si sfogassero tutti li desiderij degl'empì e di ladroni, che in queste parti più che in altre abbondano, poichè l'ingiurie, li strapazzi, l'infamie e l'ingiustitie che questi barbari gli hanno fatto non possono à sufficienza udirsi. Non è mia intentione scrivergli hora minuta relatione, però da questo poco che gli scriverò cavi V. R. il rimanente.

Dopo essere stato il Monsignore Arcadio sei anni in circa nella terra di Drimades, nel qual tempo⁵⁷ sperimentò le tre maggiori paure, di fame, di peste, di guerra, et assagiò le barbare ingratitudini di molti,⁵⁸ li quali con tutto che beneficiati da lui, gli minacciarono più volte, chi di tirargli delle pietre in capo, chi di strascinarlo per un piede, chi di troncarlo il capo come ad una bestia, e provò la malignità di molti che procurarono più volte infamarlo, altre volte abordare dentro la sua casa à pigliarli la robba, altre volte rapirlo all'improvviso et andar à venderlo alli turchi; et alla fine passando una volta per la piazza, lo pigliarono due per forza, senza che gl'altri facessero alcun risentimento, e lo imprigionarono dentro la loro casa minacciando di venderlo alli turchi se non sborzava loro gran somma di denaro; il che vedendo egli e non potendo in altra maniera fugire dalle loro mani, diede loro una sessantina di scudi, e lo lasciarono andare; et poi accorgendosi che da questa attione pigliavano esempio molti altri di fargli delle altre simili burle, se ne fugì un giorno da quelle terre lasciando molta della sua robba, e si ricoverò nella terra di Vuno; ivi dopo cinque

vezették az intézményt, érthető De Camillis csodálkozása afölött, hogy del Nero még öt év után is rektor volt. P. Nicolò del Neróhoz, aki 1672. november 16-ig állt az intézmény élén, szól még másik két, itt közölt levél is (vö. 3. és. 4. számú irat). Lásd: tanulmányunk 73. jegyzete.

⁵⁶ A „*molti*” a sor fölé beszúrva.

⁵⁷ A „*nel qual tempo*”: kétszer írva, majd az első áthúzva.

⁵⁸ A „*molti*” után „*che*” áthúzva.

mesi, afflitto dalla memoria delli passati travagli, fù assalito da un gran dolore di cuore, e da febre continua, che lo conduceva à pericolo di morte; fece meco (*f. 293*) la confessione generale, ordinò il suo testamento, e s'aparechiò per morire; ma accorgendomi io che quella gente havevan gusto perché morisse per truffargli tutta la sua robba, e vedendo che se fusse medico che il governasse si sarebbe risanato, lo persuasi che prima andasse alla città di Corfù per curarsi; non trovandosi medici in queste parti, né medicinali di sorte alcuna, e con mille stenti e con mille donationi ottenesimo da questi barbari che si contentassero lasciarlo. Entrassimo dunque ambidue in una barca albanese con spese straordinarie, e per strada, come dopo ci fù scoperto, ci volevano fondare ambidue in mare per pigliarsi la robba del Monsignore, che credevano costasse assai. Ma il Signore Iddio ci protesse, et arivassimo à salvamento à Corfù. E gl'Albanesi gettandoci nella riva se ne tornarono adietro portando seco il calice d'argento del Monsignore, che gl'havevano di notte rubbato (e gli lo rubò il figliolo di quello che lo haveva nel Vuno tenuto in casa sua, e gl'haveva il Monsignore batezato due figlioli, dandogli grossi donativi, e l'haveva il suo padre mandato per nostra custodia).

In quella città fù curato da medici, et in pochi giorni si risanò. Mà perché li Signori della sanità non volevano darci pratigo per li sospetti di peste (che potevano se volevano, come lo davano ad altri dell'istesse parti, ma ci volevano così tribulare perché sapevano che eravamo uniti con la Santa Chiesa Romana), vedendo che correivano gran spese, et al Monsignore non era più rimasto denaro, si risolvessimo di venir à Cimarra; quivi par che il male gli sia ritornato, et in fino ad oggi se ne sta giacendo in letto, e non sappiamo qual esito farà. Ma io, per gratia di Dio, da che venni in queste parti sempre godei bona sanità. Et il Signore Dio, se è à maggior sua gloria, me la confermi, così havessi campo d'adoprarla e macari anche per darla in servitio di queste anime. Ma il luogo è tanto pieno di ladri e di assassini, che non ardisco mai uscire un miglio fuori della terra, per paura di non essere ò amazzato ò fatto schiavo; perché ogni giorno⁵⁹ vedo le rapine che fanno d'omini e di donne le terre fra di se, non per tenerli schiavi, come fanno li turchi, ma accio dopo siano riscattati dalli loro parenti secondo la loro possibilità. E Dio sa con quanto tremore me ne stij anche dentro l'istessa terra, perché vedo con li proprij occhi che il fratello non la perdona al fratello, né il padre al figlio, né il figliolo al padre, né l'amico all'amico, benché dieci volte compari, per l'interesse della robba. E nel tempo che stavo in Drimades, un padre procurò amazzare una sua figliola per non perder la robba (che pure era pochissima) che volevano prenderli per un omicidio fatto da un suo (*f. 293v*) fratello, in un suo zio. E poco prima in Cimarra un prete amazzò uno perché non voleva pagargli quatro scudi, che trenta e più anni fà gli haveva inprestato il suo padre; e poi per liberarsi dalli danni dell'omicidio, amazarono li suoi primi cugini il loro padre. Quali impietà maggiori si possono udire nel mondo.

In fino me, che sono loro confessore, predicatore, e maestro, questi mesi passati procurarono due furbi infamarmi per pigliarmi gran denaro, che pensavano havessi per essere persona del Papa. Ma il Signore Iddio non soportò la loro empierà, poiché poco dopo troncò la vita à tutti due, et ad uno che andai à confesarlo e seperirlo, gli uscirono da tutti li meati del corpo le interiora, come ad un Ario⁶⁰, in maniera che tutti che sapevano il fatto, lo riconobbero per evidente miracolo.

⁵⁹ A „giorno” a sor fölé beszúrva.

⁶⁰ Az Atya és a Fiú egylényegűségét tagadó és a Niceai Zsinaton 325-ben elítélt Áriosz († 336) a hagyomány szerint váratlan és kegyetlen halált Konstantinápolyban (kifolytak a belső szervei). Vö. ATHAN., *Epist. encyclica ad episcopos Aegypti et Libyae* 18 (PG 25, 581 A); továbbá: A. LEROY-

Non mi distendo più oltre per non infastidirla, ma questo solo gli dico; che chi vuol venire in queste parti, è bisogno che habbia una più che straordinaria prudenza per governarsi, et una pazienza di Giobbe per soportare. Gli racomando il Coleggio come se fusse la casa del mio padre, et anche più, et gli dico che l'opinione che comunemente hanno costì, che il denaro che si spende nell'alevare gl'Alumni è tutto perso, non è vera; non per cagione mia, perché io sono di tutti il peggiore, ma per qualli hò io incontrato da che mi sono partito dal Coleggio. Faccia che studijno pur bene e fondatamente le scienze, e non habbia paura di perderli, e molto più se si potessero meglio sciegliere quelli che si anettono havendo più riguardo all'indole che alle facultà. Sforzi quelli che vogliono intraprendere vita ecclesiastica che sappiano bene le cose della Chiesa e che imparino assai ò poco il canto, perché senza questo non è possibile che nelle parti orientali possino con sodisfatione e decoro aministrare li divini officij.

Saluto tutti gl'Alumni caramente, e li esorto che soportino con buon animo tutti li patimenti del Colegio, perché quelli a paragone di questi che fuori si patiscono sono come morsicature di pulici rispetto alle ferite da stiletti, e si fornischino bene di lettere e di virtù, perché usciti fuori dal Coleggio non haveranno più tempo di farlo. Mi raccomando per fine alle loro orationi, e particolarmente à quelle di V. R. e di tutti li Padri Superiori e gli b(acio) humilmente le m(ani).

Da Cimarra 21 Luglio 1671

P. V. R.

Humilissimo Obedientissimo Servitore

Gio. Camillo

Indegno Missionario

7.

Részletek a római Görög Kollégium szabályzatából.

ACGr 2, ff. 156–211.⁶¹

**(f. 156) ORDINI | ET | CONSVETVDINI | VARIE | DEL | COLLEG.
GRECO | DI | ROMA | Con l'Indice de' Capitoli nel'fine. | IN ROMA |
Mdcxxxvi.**

(f. 157) ORDINI | causati dalle Constitutioni di | Nostro Signore Urbano Papa VIII.
| Delle conditioni che devono haver quelli che uorranno esser | ammessi al Colleggio
Greco.

MOLINGHEN, 'La mort d'Arius', in *Byzantion* 38 (1968), 105–111.

⁶¹ Ez a kötet 88–153v lapjain található Szabályzat könnyebben olvasható másolata. A dokumentum két részből áll: 1. *Ordini e consuetudini <da intendersi "generalis">* (ff. 157-165), ami tíz fejezetre oszlik, valamint ide tartozik még a „*Repetitioni*” címet viselő kiegészítés; 2. *Ordini e consuetudini particolari* (ff. 166-211), ami 22 fejezetből, illetve három, az ünnepekről és az étkezésekről szóló kiegészítésből áll. A dokumentum keltezéséhez lásd tanulmányunk 32. jegyzetét.

7a.

Tartalomjegyzék

ACGr 2, ff. 210–211.

Primo Indice

Concernente gl'Ordini et consuetudini del Colleggio Greco.

- ff. 157–158* Delle conditioni, che devono haver quelli, che vorranno essere ammessi al Coll(eggi)o Greco. Cap. 1, fol. primo
f. 158 Dell'Ingresso degl'Alunni in Coll(eggi)o. Cap. 2, fol. 2°
ff. 158v–159 Del giuramento che hanno à fare. Cap. 3, fol. 2 à tergo
ff. 159–159v Del vivere in commune. Cap. 4, fol. 3
ff. 159v–160v Della divotione de gl'Alunni Cap. 5, fol. 3 à tergo
f. 161 De' libri da leggersi da gl'Alunni. Cap. 6, fol. 5
ff. 161–161v De gl'oblighi degl'Alunni circa l'officiare le cose sacre, et recitamento d'oratione Cap. 7, fol. 5 a tergo
ff. 161v–163 Dell'Ubidenza. Cap. 8, fol. 5 à tergo
ff. 163–163v Della modestia et modo di conversare fra di loro. Cap. 9, fol. 7
ff. 163v–164 Dello studio. Cap. 10, f. 7 à tergo
ff. 164v–165 Delle Repetitioni. f. 7 a tergo⁶²

Secondo Indice

concernente le consuetudini particolari del Coll(eggi)o Greco

- ff. 166–167* Dell'Ingresso nel Colleggio. Cap. 1, fol. 9
ff. 167–167v Della divisione degl'Alunni et Camere loro. Cap. 2, fol. 9
ff. 168–169 Della Politezza. Cap. 3, fol. 10 (f. 210v)
 [Della Repetitione. Cap. 22, fol. 11
 Del vitto, e di straordinario di essi, fol. 11]⁶³
ff. 169–170 Del Dormire. Cap. 4, fol. 12
ff. 170–170v Della Levata. Cap. 5, fol. 13
ff. 170v–171v Dell'Oratione. Cap. 6, foil. 13 à tergo
ff. 171v–172v Della Messa Latina. Casp. 7, fol. 14 à tergo
ff. 172v–173v Della Messa Greca et Vespro. Cap. 8, fol. 15 à tergo
ff. 173v–176 De studij loro et diverse funtionì. Cap. 9, fol. 16 à tergo
ff. 176v–177v Della difesa de Conclusioni etc. Cap. 10, fol. 19 à tergo
ff. 177v–179 Del Dottorato. Cap. 11, fol. 20 à tergo
ff. 179–179v Della colatione et Mensa. Cap. 12, fol. 22
ff. 179v–180v [Della Mensa. fil. 22 à tergo]⁶⁴
ff. 180v–182 Del leggere in Tavola. Cap. 13, fol. 23 à tergo

⁶² A fejezet jelölése hiányzik.

⁶³ Kiegészítés.

⁶⁴ Kiegészítés.

- ff. 182–183* Della Ricreatione. Cap. 14, fol. 25
ff. 183–184 Del Slentio e Ritiratezza de' Scolari. Cap. 15, fol. 26
*ff. 184v, 186r/v*⁶⁵ Dell'andar fuori di casa de gl'Alunni. Cap. 16, fol. 27
à tergo
*ff. 186v, 188/89*⁶⁶ Delle vacanze. Cap. 17, fol. 20 à tergo
ff. 189–189v Della Confessione. Cap. 18, fol. 30
ff. 189v–190 Della Communione. Cap. 19, fol. 30 à tergo
ff. 190–190v Della Predica. Cap. 20, fol. 31
ff. 190v–191 Delle Stationi. Cap. 21, fol. 31 à tergo
ff. 191–201v Distributione delle funtioni et hore de gl'Alunni in tutto il
giorno secondo la varietà de' tempi. Cap. 22, fol. 32
(f. 211)
f. 201v–205 Feste mobili. fol. 36.
f. 205–205v Vitto ordinario per ciascun mese. fol. 44.
ff. 205v–206v Straordinario per feste mobili, et per altre occasioni come
dispute etc. fol. 45.
f. 207 Giorni dell'Anno che si mettono nell'Altare Maggiore
sei candele d'una libra e Giorni dell'Anno ne quali si
mettono sei candele di mezza libre
f. 208 Nota delle candele che si distribuiscono per la Candelora
f. 208v Giorni ne quali si danno le candele alli Alunni d'un'oncia,
al sacerdote e diacono di due oncie, a monsignor Vescovo
di tre oncie
f. 209–209v Tassa delle Penitenze]

7b.

Ordini, Consuetudini „generali”.

Cap. X. Dello Studio

ACGr. 2, ff. 163v–164.

Attendino tutti diligentemente allo studio accioche una volta possino essere utili operarij della Chiesa e però levino da loro tutti gl'impedimenti che à questo ponno opporsi, et affatto stiano lontani da' negotij dalle liti, ne per li palazzi di questo et quell'altro vadino per varietà di negotij; perché a questo effetto, se accaderà bisogno ad alcuno Alunno, vi sarà persona destinata in Colleggio che in vece di lui tratterà, e di ciò che opererà ne darà raguaglio al Padre Rettore.

In quei giorni ne' quali non si vada alle scuole, non s'intermetta lo studio privato, et eccettuato il giorno ordinario della vacanza della settimana stiano in casa; mà in quelli à suo tempo se gli concederà qualche hora di recreazione.

(*f. 164.*) Ogn'uno, così filosofo come teologo, diligentemente attenda alle lettioni prescrittegli et nessuno, etiandio quelli che studiano casi di coscienza, siano esenti dall'udire l'esplicatione delle controversie della fede, le quali non solo servono con li Scismatici,

⁶⁵ Fol. 185. kihagyva.

⁶⁶ Fol. 187. kihagyva.

ma ancora con gl'Heretici di questo tempo, et nessuno senza licenza lasci le sue lettioni ordinarie.

Tutti studieranno quelle scienze, alle quali il Padre Rettore giudicherà bene che debbano attendere. E però una o due volte l'anno quelli che attendono alle scienze superiori siano disaminati per dar conto del frutto, saper, et ingegno loro. E se alcuno si scoprirà inhabile, e si crede sia per fare poco progresso, verrà rimosso dallo studio et licenziato accio non occupi il luogo d'altri, che possino far più profitto.

Nessuno sia promosso ad'udire la scienza di filosofia che non possi parlare espeditamente in latino et in greco anco elegantemente scrivere, e però dopo che parerà se siano sufficientemente impossessati dell'arte della Rettorica si nell'uno, come nell'altro idioma, impiegheranno anco un'altro anno intiero nello studio di Greco per perfettamente impossessarsi della lingua; et mentre che attenderanno allo studio di filosofia et teologia, ogn'uno con scritti, lettioni, et private dispute, si eserciti nella detta lingua greca.

Nessuno potrà essere adnesso a far' atti pubblici, et difese di filosofia et teologia, che prima non sia con diligente esame giudicato habile a sostener con dignità tal peso.

7c.

Ordini, Consuetudini particolari.

Cap. IX. De studij loro et diverse funtioni

ACGr. 2, 173v–176.

Sono in questo Colleggio ogni giorno tre scuole, una la mattina di quelli che imparano di leggere in latino et d'ordinario anco sino al fare i latini per gl'attivi etc., e l'altre due il doppio pranzo di Greco, una de' primi elementi e Grammatica, et l'altra di due classe, una d'Humanità et l'altra (*f. 174*) di Rettorica. Alla Scuola latina supplisce un Prefetto di Camera, al quale si dà cinque giulij per mese più de' gl'altri Prefetti, à quali si dà uno scudo per uno il mese. Alle Greche s'applicano doi Alunni.

La Scuola della mattina si fa nella camera de piccioli, la quale comincia quando li Grammatici⁶⁷ vanno al Colleggio Romano, et termina quando ritornano tutti li scolari à Casa; il quale tempo tutto è di due hore e mezza. Questa scuola latina si fa per disporre gl'Alunni più deboli a capacità maggiore, et renderli più habili per le scuole del Colleggio Romano, et quando accadesse che in Colleggio non fossero Alunni non habili per le scuole del Colleggio Romano⁶⁸ si lascierebbe.

Le scuole del doppio pranzo si fanno in due camere vicino alla Porteria. Quella de primi elementi verso la strada, e quella d'Humanità et Rettorica verso il giardino.

Sonando il segno della scuola, tanto di mattina come di sera, tutti con modestia, et quietamente con sollecitudine senza sostare et ragionare per le scale, vanno alle scuole, et luoghi loro assegnati dal Maestro a cui devono puntualissimamente obedire. Ma quelli di diverse camere quando siano tutti insieme in scuola, devono parlar insieme, ò in quel distante che viene il Maestro in Scuola ò in altra occasione se non disputando, nemmeno servirsi, e mandarsi polize l'un l'altro.

⁶⁷ A „Grammatici” a sorok közé beszúrva az áthúzott „*filosofi et teologi*” helyett.

⁶⁸ A „*et quando... Romano*” szövegrész kétszer írva, majd a második áthúzva.

(f. 174) Dopo entrato in scuola, nessuno può tornar in Camera sotto qualsiasi pretesto, et iandio de' libri, scritture o altra cosa scordata, ne per bisogno corporale, ma si servino di quelli luoghi comuni vicino alle scuole.

Sonato il fine delle scuole, tornano tutti alle proprie camere, ne deve restar'alcuno à parlare in scuola à solo à solo col Maestro, ancorché de dubbi; dovendosi ciò fare alla presenza d'altri, ò nel tempo delle scuole.

Tutto il tempo che rimane agl'Alunni da quello delle scuole dall'ora di recreazione ò uscita di casa, et dal riposo dopo il pranzo, tutto devono impiegare in studio, fuori che quello dopò, dati li tocchi della dormitione, senza particolar licenza, et saputa del Superiore.

Nel tempo et hora di studio, nessuno esce ne può uscire di camera per girare di quà et di là senza licenza del Padre Rettore, et in sua assenza del Padre Ministro, caso che non fosse per andar da essi ò da altri Padri, come Prefetto, Confessore, Repetitore etc. Il che però deve farsi con licenza et saputa del Prefetto di camera, dal quale ancora dovevassi chiedere licenza d'andare al tavolino d'altri per qualche dubbio intorno à loro studij, se glie ne occorresse il bisogno.

Nessuno può mancare d'andar'alle scuole al suo tempo, tanto à quelle di casa come del Colleggio Romano, senza particolar licenza, come s'è detto, de' Superiori, ne uscire prima del fine, ritornando dal Colleggio separatamente da gl'altri. Si eccettuano però gli Casisti, li quali, perché non hanno la Repetitione terza lettione, vengono subito finita la loro lettione à Casa, accompagnati da un Prefetto, se vi sarà spedito.

Nell'andare alla scuola, et ritornare à casa, vanno tutti accompagnati conforme all'ordine del P. Ministro. Et se quando tornano tutti insieme à casa vi sono più Prefetti, ciascheduno di essi si pone al fine di quelli della sua camera, come segue quando vanno à camminare ò fuor di casa ciascheduna camera da se stessa, accioche distintamente e senza confusioine procedino; et caso che fosse un Prefetto solo, non si mescolano quelli d'una camera fra quelli dell'altra, ma à camerata per camerata caminino, come ciascheduna avesse al fine di lei il suo Prefetto, cominciando prima li piccioli, et seguitando l'altri più grandi per ordine.

Nessuno parli al tempo delle scuole al Colleggio Romano con forestieri; e se alcuno andasse per parlar loro, dicangli che vengano al Colleggio.

Nessuno può tener libri obseni, e nell'ora dello studio non s'impiega il tempo in legger libri inutili, e perciò il Prefetto di camera gli visiti spesso, per vedere à che cosa attendono.

Tutti⁶⁹ gli giorni che nel Colleggio Romano si fanno repetitioni, ancor in Colleggio Greco si fanno; nella stagione dell'inverno mez'ora dopo del ritorno de' scolari dal Colleggio Romano; nell'estate mez'ora dopo il fine della recreatione, come si dice nel Capitolo Della distributione delle funtioni di tutto il giorno.

Nel tempo dell'estate fra l'fine delle scuole et la cena, e l'inverno frà il detto fine e l'ora della Repetitione, possono conferire fra di loro anche cose di studio, passeggiando nel giardino (f. 175v), s'è buon tempo, ò rimanendo in camera.

Alcune volte frà l'anno si fanno l'orationi, ò sermoni in Refettorio in honor di qualche santo.

A tutti vengono proveduti gli libri necessarij, e quando passano da una professione all'altra, restituiscono quelli, de' quali già si sono serviti, accioche altri se ne possino valere.

⁶⁹ A baloldali lapszelen: „Delle Repetitioni”.

Li libri communi della casa non possono tenersi al tavolino proprio di ciascheduno; ma servitoseno alcuno, si deve riportare al luogo ove per ordinamento stanno.

A tutti quelli che vanno al Colleggio Romano (dalli Grammatici in poi) si dà un quinterno di carta e due penne al mese per ciascheduno; et alli detti Grammatici, mezzo quinterno; Humanisti, vinti fogli; Primaroli quindici, Secondaroli diece et una penna, anche essi per uno; alli Quartaroli si danno pezzi di carta etc.

Alli Scientifici, quando cominciano Logica, si da (se prima non l'havevano) una cartella; et al fine d'ogni anno delle loro scienze, se gli fanno legare li scritti delle loro lettioni dal libraro del Colleggio.

A tutti, quando vengono in Colleggio, si provvede di calamaro, et pennarolo, per quelli cioè che vanno al Colleggio Romano. Agli altri che studiano in casa, si danno calamari usati, anco senza pùnta, ne altrimenti pennaroli.

Alla camera di Sant'Atanasio, et à quella di San Gregorio si dà ogni mese una candeletta per uno, per accendere il lume, cominciando dal tempo che si comincia à studiare in camera; la sera, cioè, dal principio de' studij sino à Pasqua di Resurrettione. A quelli di S. Gio. Crisostomo, cioè alli piccioli, si danno 4 candelette il mese frà tutti per il suddetto tempo.

(f. 176) Le feste la mattina studiano pur anche, se non vi è Congregatione; quelli che sono di essa, et quelli che non sono, sino che dà il secondo segno della Messa se non vi sia communione, perché essendoci communione impiegano il tempo in leggere alcuni libri spirituali.

Le dispute private si fanno in Cappella ò in sala di essa. Et si intrattengono li Padri et li Scientifici soli, andandovi anco tal'ora li Rettorici. Il modo con che si fanno è questo: si preparano li banchi, o in sala o in Cappella, si pongono in mezzo due sedie, una dirimpetto all'altra, in una di esse stà il Defendente, nell'altra l'Argumentante. Si preparano anco alcune sedie per gli Padri, alcuni candelieri altri con li candelieri di Refettorio sopra, e per un'ora si stà disputando. Argumentando per l'ordinario tre, procurando farlo con ogni modestia e buon termine. E se alcuno eccedesse, si mortifica con penitenze. Se è cattivo tempo, in modo che non possino andar' à scuola in Colleggio Romano, li Scientifici stanno studiando nelle loro camere, audendo solo il bidello d'ogni professione à pigliare la lettione, et in tal caso è introdotto l'usanza non fare la repetitione in quel giorno. Li Grammatici ancora quando è cattivo tempo, studiano come li Scientifici tutto il tempo della scuola nelle loro camere.

7d.

Ordini, Consuetudini particolari.

Cap. XI. Del Dottorato

ACGr. 2, ff. 177v–179

Quelli che hanno terminato gli loro studij, e sono riputati meritevoli del Dottorato, si esaminano prima alcuni giorni avanti pubblicamente in sala di Cappella qui del Colleggio da tre Padri almeno professori di filosofia e teologia per lo spatio di un quarto e mezzo per uno, et si fà questa Attione nella seguente maniera.

Si pone in sala un tavolino verso la parte delle finestre, coperto con un tapeto, con tre sedie dietro per gl'essaminatori. Al dirimpetto di esso stà un'altra sedia per il Defendente.

Si forma poi un circolo di sedie, e banchi, per gl'altri Padri di casa, et Alunni. (*f. 178*) Sogliono venir à pranzo li esaminatori in Colleggio, e si dà loro quello che stà notato a basso, nell'occasione del Dottorato di Giacomo Magotto⁷⁰, et all'istesso esaminato si fà un poco di carezze la mattina, come à basso nel medesimo luogo si vederà.

Il giorno poi del Dottorato, preparata la Chiesa, come nelle Difese, e servato l'istesso stile intorno al ricevimento delle persone e del Signor Cardinale, vi è questo di più, cioè si pone una cathedra in mezzo alla porta del Sancta Sanctorum dell'Altare maggiore, à piedi di essa un tavolino con alcune sedie dalle parti di rincontro alla cathedra sudetta, nel fine del teatro sta un'altro tavolino con una sedia d'appoggio, e due scabelli, uno per ogni parte: et alla mano destra, cioè verso l'Altare dell'Assuntione, un'altra cathedra più piccola, et tutte queste catedre et tavolini si coprono di tappeti di drappi di seta. Al tavolino, che sta à piedi della Cathedra verso l'Altare maggiore, stà il Padre Rettore, et Prefetto di studij del Colleggio Romano, nelle sedie delle parti gl'esaminatori, et Promotori, li quali per l'ordinario sono sette ò otto. Nel tavolino à basso, stà il Laureando con due Alunni dalle parti. Recita gli punti li quali comincia subito venuto il Signore Cardinale et fattogli riverenza. Recitati che gli hà, alcuni de Padri Promotori gl'argomentano, et durano per un quarto ciascheduno di essi, ò quel tanto, ch'al Padre Prefetto de Studij piace. (*f. 178v*) Finita la recitatione e risposto à gl'argomenti, il Bidello, che è uno degl'Alunni, dà in un barile d'argento due cartucce per uno dei Promotori, et Prefetto, nelle quali vi sono scritte in una la lettera A, et nell'altra la letera R, per significare l'Approbo et Reprobo. Poi, tornato à raccogliere le dette cartucce, e se hanno dato quelle dell'A, dice ad alta voce: *Approbatus nemine penitus discrepante*. A questo dire si parte dal tavolino suo il Laureando, accompagnato da quelli due Alunni che gl'hanno assistito al tempo della recitatione, e fatta profonda riverenza al Signor Cardinale, s'inginocchia à piedi del Padre Prefetto de studij, facendo quivi la professione della fede, che finita et rizzatosi in piede, riceve dal Padre Prefetto la laurea con le solite cerimonie, e per poco spatio di tempo viene ricevuto tra l'Padre Rettore, et Prefetto di studij in una sedia. Di poi ascende egli nella Cathedra, che come si è detto è dirieto alli Padri Rettore, et Prefetto, e fà una compita lettione, mà breve, la quale finita et disceso à basso, torna di nuovo à sedere fra li detti Padri Rettore, et Prefetto, e tanto vi si indugia sin che gli è recitata un'oratione in lode da un Alunno; dopo la quale v'egli à rendere gratie al Signore Cardinale, Prelati, e Padri; e tutto finito, accompagna con gl'altri Alunni il Signor Cardinale alla porta della Chiesa et con essi se ne ritorna a casa.

Al Dottore poi si fanno carezze la sera in Refettorio (*f. 179*), al Bidello, à quello che hà recitata l'oratione et a quello che gl'hà soffiato, dandosi anco a tutti gl'altri Alunni qualche cosa di vantaggio dell'ordinario per allegrezza, cioè come crostata ò altra simil cosa.

Al Dottore poi si fà spedire i Privileggi in carta pecora, ma senza ornamenti, ne miniatura di sorte alcuna, perché se loro vi vogliono tali cose, li fanno di sua borsa.

⁷⁰ T'sirpanlis katalógusában nem szerepel a neve. Nem tudtam megállapítani, ki lehetett.

8.

De Camillis könyvének tartalomjegyzéke

LA VITA | DIVINA | Ritrouata fra' Termini del Tutto, | e del Nulla⁷¹

TAVOLA | Delle materie principali, che si | contengono in questo libro. |

PARTE PRIMA. | Di quel che si deue presupporre. 1 |
PRIMO FONDAMENTO. | *Della Grandezza di Dio.* |
Della considerazione degl'Attributi diuini. 5 |
1. Dell'Eternità, et perfettione di Dio. |
2. Dell'Immensità. 8 |
3. Dell'Dominio. 9 |
4. Dell'Onnipotenza. 11 |
5. Della Grandezza, e Magnificenza. 15 |
6. Della Prouidenza. |
7. Della Sapienza. 24 |
8. Della Giustitia. 27 |
9. Della Misericordia. 31 |
10. Della Bontà. 37 |
11. Della Bellezza. 43 |
12. Della Santità. 46 |
13. Della Carità. 50 |
SECONDO FONDAMENTO. | *Della viltà dell'Omo.* 64 |
Di quel che sia l'Omo rispetto alle altre creature. 68 |
Della grandezza de Cieli. 70 |
Altra consideratione della miseria dell'Omo. 73 |
Della breuità della vita vmana; che il tutto subito passa. 79 |
Della Morte. 81 |
Del Giudicio. 83 |
E d'ammirarsi il grand'amore, che Iddio porta all'huomo. 86 |
E d'ammirarsi il poco amore, che l'Omo porta à Dio. 91 |
Della grauezza del peccato mortale. 95 |
Del peccato veniale. 97 |
Regola, con la quale possa la mente ritrouar copiosa materia
per considerare la grandezza di Dio, e la propria viltà. 103 |
FRVITTO. 109 | Sprezzar le mondane dignità. 111 |
Non si deue far conto delle lodi degl'Omini, e gloria del Mondo. 121 |
Dell'amore verso il Prossimo. 130 |
Dell'amore, che Cristo porta all'Anima. 133 |
Del dolore, che Cristo sentì nel tempo della sua passione per noi. 136 |

⁷¹ A teljes cím LeGrandnál: LEGRAND, V, 109–110. A helyesírás eredeti. Nagykapitálissal a könyv részeit, kurzívval a fejezetek címeit (előttük szögletes zárójelben a folyamatos sorszámozásuk, ahol hiányoznak), normál írásmóddal pedig a a lapszálon olvasható bekezdéscímeket jelölöm.

Della sproppriazione, & indifferenza, che deue hauere l'Anima. 138 |
Si deue l'Omo contentar solo del necessario. 140 |
Del fine per il quale l'Omo fù creato. 150 |
Con quanta puntualità le altre creature eseguiscono il loro fine. 151 |
Che la libertà nelle creature è più perfetta ed estimabile che la necessità. 154 |
Non si deue lasciar alcun'occasione d'operar virtuosamente. 157 |
Considerazione dell'Eternità. 158 |
Dell'incertezza della Morte. 160 |
Del Tempo. 163 |
Qual sia la Regola del nostro volere. 170 |
Se l'Anima possa rinunciar alla gratia per amore di Dio. 157 |
Si può l'Omo in qualche maniera rallegrare anche per i mali, che succedono. 174 |
Delle mortificazioni corporali. 181 |
L'amore è misura del merito, e della santità. 183 |
La difficoltà, che si sente nelle mortificazioni è inditio di poca perfettione. 185 |
L'amore non deue esser ozioso. 190 |
Ristretto di questa prima parte. 193 |

PARTE SECONDA.

- [1] *Della sproppriatione, ed annegatione, che deue far l'Anima di tutto ciò che non è Dio; E degl'affetti interni spirituali.* 196 |
Come debba portarsi l'Anima,
quando dalla vita di Maddalena è chiamata à quella di Marta. 201 |
Il desiderare con pena non macchia la perfettione. 204 |
Sono accetti à Dio i desiderij di cose anco impossibili. 207 |
Lume, che Iddio comunica all'Anima amante. 208 |
Sottratione, che Iddio gli fà.
Si deue conseruar sempre serenità di mente; e quiete d'animo. 210 |
Si deue mantener il cuore allegro. 212 |
Quanto grande sia la dignità del Cristiano. 214 |
[2] *Della ribellione della parte inferiore, dopo d'esser stata domata.* 219 |
[3] *Motivi acciò non s'inquieti l'Anima per le tentationi, e trauagli, che l'assagliano.* 223 |
Qual sia la cagione, per la quale il Demonio tenta tanto i mortali. 226 |
Del numero grande de Reprobi. 230 |
Che non si deue l'Omo mai assicurar finche viue, ma temer sempre
le frodi del nemico. 232 |
Necessariamente bisogna patire. 243 |
Si deue generosamente combattere, amare la Croce. 245 |
Come l'Anima debba considerare Dio. 247 |
Della consideratione de beneficij di Dio. 250 |
Del molto, che hanno patito li Santi Confessori. 254 |
Di quel, che hanno patito li Santi Martiri. 260 |
Di quel, che hanno patito altri serui di Dio. 261 |
Il peccato mortale, benche perdonato quanto alla colpa,
merita pena eterna. 267 |
Della pena, che si merita il veniale. 268 |
Esempij di quelli, che viddero il Purgatorio. 271 |
Con quanta seuerità sieno stati tal volta gastigati da Dio

- li peccati veniali in questa, e nell'altra vita. 273 |
- [4] *Modi per vincer le tentationi.* 277 |
 Rimedio contro le tentationi di carne. 278 |
 Ricorrere all'orazione. 285 |
 Inuocare i Santi. 287 |
 Non conuiene chiedersi da Dio cose temporali. 289 |
 Perseuerare nell'orazione. 293 |
 Qual titolo renda più efficace la nostra orazione. 295 |
 Come l'attioni si possano render più meritorie. 296 |
 Della frequenza de Sacramenti. 298 |
 Delle orazioni giaculatorie. 299 |
 Dell'atto di conformità al voler diuino. 301 |
 Patto amoroso con Dio. 306 |
- [5] *Di quel, che si deue fare dopo che s'è caduto in peccato.* 310 |
 Quel che soleuano fare gl'antichi Cristiani.
 Confidare più nella Misericordia di Dio,
 che temere della sua Giustitia. 312 |
 Mantenere volto, et animo imperturbato. 320 |
 Si deue pentire. 322 |
 Deue riconoscer il proprio niente.
 Non si deue cercare se sieno perdonati da Dio i peccati. 323 |
 Modo per ottenere la quiete dell'Animo. 325 |
- [6] *Salmo diuoto penitentiale, raccolto da varij salmi, ed altri luoghi della Sagra Scrittura.* 326 |
- [7] *De tranagli, che arriuano alla parte superiore dell'Anima.* 330 |
 Rimedio per detti traugli. 331 |
 Dell'atto diretto, e riflesso; e qual sia il puro della virtù.
- [8] *Astutie del Demonio contro quei, che si ritrouano in questo Stato; e rimedij contro di esse.* 337 |
 Prima suggestione del Demonio.
 Seconda suggestione. 340 |
 Terza suggestione. 341 |
 Quarta suggestione. 347 |
 Della distribuzione delle gratie. 352 |
 Tutti gl'Omini formano vn Corpo. 356 |
 Il Mondo è vn Teatro tragicomedico. 358 |
 Quinta suggestione. 367 |
 Sesta suggestione. 367 |
 De gaudij del Paradiso. 369 |
- [9] *Esercitij per il tempo delle afflittioni.* 387 |
- [10] *Ristretto della Vita diuina, estratto dal Compendio della Perfezzione cristiana del Padre Achille Gagliardi; della quale habbiamo in questa seconda parte alquanto difusamente trattato.* 394 |
- [11] *Pratica della perfezzione interiore.* 402 |
- [12] *Altro Ristretto dell'Autore.* 408 |
 Bisogna spogliarci d'ogni proprietà. 416 |
 Auuertimento importante. 421 |
- [13] *Come si debba conoscere la volontà di Dio nelle occasioni, che occorrono.* 423 |
 Auuertimento per li perfetti. 429 |
 Alcuni lumi, che nascono dalla totale annichilatione di se, e di tutto il creato. 431 |
 Come questi debbano contemplare Dio. 434 |

PARTE TERZA.

- [1] *Proposito di questa terza parte.* 441 |
- [2] *Si distrae l'Anima per mezzo de sensi corporei.* 445 |
Di quel, che deue fare l'Anima per non esser distratta per mezzo de sensi. 446 |
Modo per ricordarsi sempre di Dio per mezzo degl'oggetti sensibili.
Modo per ricordarsi di Cristo Signore nostro. 450 |
Modo per ricordarsi della Beatissima Vergine. 453 |
- [3] *Alcuni altri modi per star sempre la mente occupata*
in cose sante, e l'Anima vnita con Dio. 458 |
Esercitij della mattina.
Del mezzo di. 462 |
Della sera. 464 |
Esercitij da farsi fra il giorno. 466 |
Si deuono accompagnare gl'atti dell'Intelletto
con gl'atti della Volontà. 501 |
La presenza di Dio è il trattenimento migliore. 508 |
De segni della presenza di Dio. 513 |
- [4] *Si esorta l'Anima ad abbracciare questa Vita diuina, e perseuerare in essa.* 520 |
- [5] *L'Anima loda, e ringratia lo Spirito diuino:*
Propone di viuer con esso lui fino alla morte; e prega che così sia. 527 |